

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
 माननीय न्यायाधीश श्री सुष्मालता माथेमा
 माननीय न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद फुयाल
 माननीय न्यायाधीश डा. श्री मनोजकुमार शर्मा
 आदेश

०८०-WF-०००३

मुद्दा: उत्प्रेषण।

काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ११ त्रिपुरेश्वरस्थित कर्पोरेट
 अफिस भएको आदर्श पोलिप्लाष्टिक प्रा.लि. तथा आफ्नो हकमा समेत ऐ.ऐ.
 कम्पनीको तर्फबाट अखितयार प्राप्त सञ्चालक ऐ.ऐ. बस्ने सज्जनकुमार चाचान-- १

निवेदक

विरुद्ध

महालेखा परीक्षकको कार्यालय, बबरमहल, काठमाडौं----- १
 वीरगंज भन्सार कार्यालय, वीरगंज पर्सा----- १

प्रत्यर्थी

नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा १३३ को उपधारा (२) र (३) बमोजिम दायर भई
 यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०८०।०३।२५ मा भएको आदेशानुसार सर्वोच्च
 अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२) को (ग) बमोजिम पूर्ण इजलासमा पेस हुन
 आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छः-

तथ्य खण्ड

१. प्रचलित कानूनबमोजिम स्थापित एवं सञ्चालित कम्पनीले आफ्नो स्वीकृत व्यवसायिक उद्देश्य
 अनुरूपको उत्पादनको निमित्त चाहिने आवश्यक कच्चा पदार्थको भन्सार उपशीर्षक २८३६५०.००
 मा पर्ने Calcium Carbonate पैठारी गरी ल्याएकोमा विपक्षी भन्सार कार्यालयमा विपक्षी महालेखा
 परीक्षकको कार्यालयबाट भएको अन्तिम लेखापरीक्षण २०७१/७२ को वार्षिक प्रतिवेदनको सि.नं.
 १७ मा अन्तःशुल्क आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा ३ सँग सम्बन्धित अन्तःशुल्क दरबन्दी अन्तर्गत
 शीर्षक ३९२०२ ३९२१ मा पर्ने प्लाष्टिक शीटमा अन्तःशुल्क ५ प्रतिशत लाग्ने व्यवस्था छ। यस्तै

६-

भन्सार विभागबाट जारी एकिकृत महसुलदर २०७१/७२ को उपशीर्षक ३९२०१० मा इथाइलिन पोलिमर र ३९२०२० मा प्रापिलिन पोलिमरका मालवस्तुमा १५ प्रतिशत भन्सार महसुल, ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने व्यवस्था गरेको छ। साथै आर्थिक ऐन, २०७१/७२ मा फिलर मास्टर व्याचको पैठारीमा १० प्रतिशत मात्र भन्सार महसुल लाग्ने, अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर छुट दिने व्यवस्था रहेको देखिदैन। निम्नानुसार क्यालसियम कार्बोनेट फिलर मास्टर व्याच उपशीर्षक ३९२०९९०० बाट पैठारी गर्दा १० प्रतिशत भन्सार महसुल र मूल्य अभिवृद्धि कर लिएतापनि ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क छुट भएको पाइयो। आर्थिक ऐनले नदिएको सुविधा लिएको कारणले कारोबार मूल्यमा १० प्रतिशत भन्सार महसुल समावेश गर्दा हुने रकममा ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क र सोको मूल्य अभिवृद्धि करसमेत छुट हुन गएको हुँदा कायम हुन आएको उक्त बेरुजु रकम ७ (सात) दिनभित्र यस कार्यालयमा दाखिला गर्नु हुन अन्यथा तपाईंको फर्मको कारोबार एवम् एजेन्ट इजाजतपत्रसमेत रोकका राखिने छ भन्ने विपक्षी भन्सार कार्यालयको पत्र छ। यस सम्बन्धमा निवेदक कम्पनीले उक्तानुसार गर्न नहुने भनी मिति २०७३।०५।१२ मा विपक्षी कार्यालयमा जवाफ दर्ता गराइसकेपछि विपक्षी कार्यालयमा यस सम्बन्धमा केही निर्णय आदेश आदि नदिई अचानक केही दिनबाट कम्पनीको निर्यात रोकका गरियो। बुझ्न जाँदा मिति २०७३।०४।३१ को आदेशानुसारको रकम दाखिला नगरेको कारण रोकिएको हो भनी मौखिक जानकारी गराइयो। पुनः मिति २०७४।०१।१९ मा निवेदन दिदा च.नं. ३३७ मिति २०७४।०१।२२ को पत्रबाट उल्लिखित बेरुजु रकम रु.२०,३८,०२८। - हालसम्म पनि दाखिला हुन नआएकोले उल्लिखित बेरुजु रु.२०,३८,०२८। - यस कार्यालयमा अविलम्ब दाखिला गर्नु हुन अन्यथा तपाईंको फर्मको कारोबार रोकका राखी प्रचलित कानूनबमोजिम कारबाही अगाडि बढाइने भनी लेखी सोही मितिबाट कम्पनीको निर्यात लगायतका कार्य पूर्ण रूपमा बन्द गरियो।

२. सामयिक कर असुल ऐन, २०१२ को दफा ३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले जारी गरेको आदेशको दफा ५ मा आर्थिक वर्ष २०७१।०७२ मा नेपालभित्रको मिल वा कारखानाबाट उत्पादन वा तयार भएका मालवस्तु वा पदार्थ पैठारी भएका मालवस्तु वा पदार्थ वा सेवामा अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ बमोजिम अन्तःशुल्क लगाइने र असुल उपर गरिनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ, ऐ. ऐनको दफा ३क(१) मा यस ऐनबमोजिम लाग्ने अन्तःशुल्क को निर्धारण र असुल गर्ने दायित्व अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु वा सेवाको उत्पादन गर्ने उत्पादकको हुनेछ तर पैठारी हुने वस्तुको अन्तःशुल्कको निर्धारण र असुली सम्बन्धित भन्सार कार्यालयले गर्नेछ भनी व्यवस्था गरी पैठारी भई आउने अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको अन्तःशुल्कको निर्धारण र असुली गर्ने अधिकार भन्सार कार्यालयलाई कानूनले प्रदान गरेको छ। उल्लिखित कानूनको अधिकार प्रयोग गरी अन्तःशुल्क

६.

४६.

निर्धारण र असुल उपर गर्नु पूर्व पैठारी भई आउने वस्तु ऐ. ऐनको दफा ३ ले तोकेबमोजिमको अनुसूचीमा परी अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु भएको हुनुपर्दछ र अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु अन्तर्गत पर्नेभएमा मात्र ऐ. अनुसूचीमा उल्लेख भए बमोजिमको दरमा अन्तःशुल्क निर्धारण र असुल उपर गर्न सकिन्छ।

३. अब निवेदकले पैठारी गरी ल्याएको वस्तु Calcium Carbonate मा पैठारीमा अन्तःशुल्क लाग्ने हो वा होइन अर्थात अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा ३ बमोजिमको अनुसूचीमा पर्दछ वा पदैन ? र उक्त वस्तुको H.S. Code ३९२० मा पर्दछ कि २८३६ मा पर्दछ भन्नेतर्फ हेर्दा निवेदकले पैठारी गरेको वस्तु Calcium Carbonate रहेकोमा विवाद छैन। उक्त तथ्य निर्यातिकर्ता कम्पनीको Performa Invoice, Commercial Invoice र स्वयम् विपक्षी भन्सार कार्यालयबाट जाँचपास गरिएको प्रज्ञापन पत्रबाट पनि स्थापित छ। उप्रान्त विपक्षी कार्यालयबाट प्रकाशित एकिकृत दरबन्दीमा पनि Calcium Carbonate को H.S. Code २८३६.५० नै तोकिएको र सोही H.S. Code मा पैठारी भई आएको तथ्यमा विवाद रहेको छैन। अब उठ्छ एकपटक एउटा पैठारी भई आएको वस्तुलाई विपक्षीहरूले आफूखुशी H.S. Code परिवर्तन गर्न मिल्छ वा मिल्दैन ? त्यसलाई हेर्दा एकपटक एउटा संकेत नम्बर अन्तर्गतिको वस्तु भनी भन्सार महसुल असुल गरी माल छाडिसकेकोमा पुनः अर्को संकेत नम्बर अन्तर्गतिको मालवस्तु भनी स्पष्ट आधार नदेखाई थप भन्सार असुल गर्न पाउने अछितयारी भन्सार ऐनले दिएको मान्न नमिल्ने (ने.का.प. २०४६ नि.नं. ३९८९ पृ. ११२६) भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भैरहेको अवस्थामा सो समेतको विपरीत हुने गरी र आफै एकिकृत दरबन्दीमा उल्लिखित H.S. Code भन्दा फरक H.S. Code कायम गरी कर असुल गर्ने वा सो नदिएकारोबार नै रोक्का गरी दिने विपक्षीहरूको कार्य पूर्णतया स्वेच्छाचारी रहेको छ।
४. आयातित सामान H.S. Code ३९२०९९.०० मा पर्ने नभई २८३६.५० मा पर्ने तथ्य स्थापित भैसकेको र उक्त दरबन्दीमा आयातित कच्चा पर्दाथमा प्रयोग हुने Calcium Carbonate मा अन्तःशुल्क लाग्ने गरीऐ. ऐनको दफा ३ अनुसारको अनुसूचीमा नरहे नभएको र नेपालको संविधानको धारा ११५(१) मा स्पष्ट रूपमा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन र नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ८ मा कुनै कर कानूनको अछितयारविना लगाइने वा असुल गरिने छैन भनी संवैधानिक एवं कानूनी प्रत्याभूतिका वावजुद विनाआधार विनाअधिकार एउटा दरबन्दीमा पर्ने वस्तुलाई अर्को दरबन्दी कायम गरेर सोमा कर लगाई असुल उपर गर्ने विपक्षीहरूको कार्य कानून प्रतिकूल रहेको छ। त्यसमा पनि बेरुजु निकाल्ने वा कायम गर्ने विपक्षी महालेखा परीक्षकको कार्यालयलाई भन्सार दरबन्दी कायम गर्ने वा वस्तुको भन्सार दरबन्दी परिवर्तन वा निर्धारण गर्ने अधिकार प्रचलित कानूनले प्रदान गरेको छैन। जुन कुरा प्रत्यक्ष रूपमा गर्न पाइदैन त्यो काम परोक्ष

४८

रूपमा पनि गर्न पाइदैन (ने.का.प. २०६६ नि.नं. द२ १७) भन्ने सिद्धान्त सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन भैरहेको अवस्थामा आफूलाई प्राप्त अधिकारभन्दा बाहिर गएर विपक्षी महालेखा परीक्षकको कार्यालयले कायम गरेको बेरुजु कानूनी अधिकार विहिन भएकोले बदरभागी रहेको छ।

५. अतः ऐनमा स्पष्ट रूपमा कुनै कर कानूनको अछित्यारीविना लगाइने वा असुल उपर गरिने छैन र संविधानमा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन भनी स्पष्ट व्यवस्था भएको अवस्थामा विपक्षी कार्यालयहरूले बेरुजु कायम गर्ने, भन्सार दरबन्दी कायम गर्ने र उक्त आयातित Calcium Carbonate मा अन्तःशुल्क लाग्ने भनी कानूनी व्यवस्था उल्लेख गरी कानूनबमोजिम निर्णय गरी सोउपर सफाई पेश गर्ने अवसर प्रदान गरी प्राप्त सफाई समेतको आधारमा कर लाग्ने नलाग्ने भन्ने निर्णय गरी मात्र कर लगाउनु वा असुल गर्नु पर्ने कानूनी आधार अधिकार केही नखुलाई कर असुल गर्ने विपक्षी कार्यालयको उल्लिखित पत्र निर्णय आधार एवं अधिकारविहिन भएकोले बदरभागी रहेको छ। महालेखा परीक्षक कार्यालयलाई यस निवेदकको हकमा बेरुजु कायम गर्ने अधिकार नभएको, उक्तानुसार कर असुल गर्ने र सो नतिरे पत्रमा उल्लेख भएजस्तो कारोबार रोकका राख्ने अधिकार नभएकोले ऐ. पत्रहरू तथा सो सम्बन्धमा भएका निर्णय आदि सम्पूर्ण काम कारबाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकको कारोबार निर्विधन गर्न दिन नरोक्नु नरोकाउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशसमेत जारी गरी पाउँ।
६. प्रस्तुत निवेदन सुनुवाई भई अन्तिम टुड्गो लाग्न समय लाग्ने भएको र विपक्षीले निवेदकको कारोबार एवं निर्यातसमेत रोकिसकेको हुनाले कम्पनीलाई तत्काल अपूरणीय क्षति हुनुका अतिरिक्त नेपाल सरकारलाई बुझाउने राजस्वमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्ने भएको र निवेदक कम्पनीले तिरुपर्ने नै ठहरेमा निवेदकबाट उक्त रकम असुल उपर गर्ने अधिकार विपक्षीहरूमा सुरक्षित नै रहने भएकोले सुविधा एवं सन्तुलन समेतको सिद्धान्तले मुद्दाको अन्तिम टुड्गो नलागेसम्मको अवधिभर निवेदकको काम कारोबार निर्यात आयात आदि निर्विधन गर्न दिनु दिलाउनु व्यापार व्यवसाय सञ्चालनमा कुनै किसिमले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा अवरोध नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने आदर्श पोलिप्लाष्टिक प्रा.लि. तथा आफ्नो हकमा समेत ऐ. कम्पनीको अछित्यार प्राप्त सञ्चालक सञ्जनकुमार चाचानको रिट निवेदन।
७. यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको मागबमोजिम उत्प्रेषणसमेतको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? आदेश जारी हुनु नपर्ने मनासिव आधार, कारण र प्रमाण भए सोसमेत खुलाई सूचना म्याद प्राप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र विपक्षीहरूका हकमा महान्यायाधिकारको

कार्यालयमार्फत लिखित जवाफसहित उपस्थित हुनु भनी प्रस्तुत आदेश र निवेदनपत्रको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षीहरूको नाममा म्याद सूचना जारी गरी लिखित जवाफ परे वा अवधि व्यतित भएपछि नियमानुसार पेश गर्नु। साथै निवेदकले अन्तरिम आदेशको माग गरेको सम्बन्धमा यसमा वीरगंज भन्सार कार्यालयको मिति २०७३।०४।३१ तथा २०७४।०१।२२ का पत्रहरू भन्सार ऐन, २०६४ को प्रक्रिया पूरा गरी जारी भएको नभई महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट उठाइएको बेरुजुसँग सम्बन्धित रहेको र निवेदकले भन्सार महसुल र अन्तःशुल्क आदि उठाउने सम्बन्धमा अधिकारक्षेत्र समेतको (भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ८९ को समेत) उठाइएको देखिँदा प्रस्तुत निवेदनको अन्तिम किनारा नलागेसम्म वीरगंज भन्सार कार्यालयको मिति २०७४।०१।२२ को पत्र कार्यान्वयन नगर्नु, निवेदकको फर्मको कारोबार रोकका नगर्नु तथा निवेदकको आयात एंव व्यापार व्यवसाय सञ्चालनमा उपरोक्त कारणबाट अवरोध नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशको सूचना विपक्षीहरूलाई दिई नियमानुसार गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।०१।१४ को आदेश।

- d. नेपालको संविधान, को धारा २४१ तथा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ३, ४ र ५ ले तोकेको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा परीक्षण गर्ने तरिका र विषयको परिधिभित्र रही हरेक सरकारी कार्यालयको विनियोजन, राजस्व तथा धरौटीको अन्तिम लेखापरीक्षण गरी ऐन नियमको परिपालना नभएका विषयमा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ८ बमोजिम महालेखा परीक्षकले प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था छ। लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ४को खण्ड (च) मा राजश्व, अरु समस्त आम्दानी र धरौटी समेतको लेखा ठिक छ, छैन मूल्याङ्कन गर्ने असुल तहसिल गर्ने र लेखा राख्ने तरिकाहरूको सम्बन्धमा पर्याप्त नियमहरू छन् छैन र भए तिनीहरूको पालना गरिएको छ, छैन भन्ने परीक्षण गर्ने व्यवस्था छ। त्यस्तै आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा ३ सँग सम्बन्धित अनुसूचीको अन्तःशुल्क दरबन्दी अन्तर्गत भन्सार शीर्षक ३९२० र ३९२१ का प्लाष्टिक सामानमा ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क लाग्ने स्पष्ट व्यवस्था र आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा १४ को उपदफा ३ को खण्ड (ड) मा भन्सार शीर्षक ३९२० मा पर्ने फिलर मास्टर व्याचमा दश प्रतिशत मात्र भन्सार महसुल लाग्ने व्यवस्था छ। सो अनुसार वीरगंज भन्सार कार्यालय, पर्सको आर्थिक वर्ष २०७१।७२ को स्रेस्ता परीक्षण गर्दा निवेदकसमेत १२ पैठारीकर्ताले क्यालिसियम कार्बोनेट (फिलर मास्टर व्याच) स्वघोषणा गरी १० प्रतिशत भन्सार महसुलमात्र दाखिला गराई जाँच पास गरेको देखियो। यसरी वीरगंज

६.

भन्सार कार्यालयले जाँचपास गर्दा आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा १४ को उपदफा ३ को खण्ड (ड) अनुसार भन्सार महसुल १० प्रतिशत लिएको तर सोही आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा ३ सँग सम्बन्धित अन्तःशुल्क दरबन्दीबमोजिम ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क छुट भएको देखिएकोले छुट भएको रकम असुल गरी दाखिला गर्नुपर्ने बेहोरा उल्लेख गरी वीरगंज भन्सार कार्यालय, पर्सालाई लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन दिइएको हो। आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा ३ सँग सम्बन्धित अनुसूचीको अन्तःशुल्क दरबन्दी अन्तर्गत भन्सार शीर्षक ३९२० का प्लाष्टिक सामानमा ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क लाग्ने गरी व्यवस्था गरेको छ। आर्थिक ऐनमा शीर्षक नै उल्लेख पश्चात सो अन्तर्गतका सबै उपशीर्षकमा अन्तःशुल्क असुल गर्नुपर्ने हुन्छ। सोहीबमोजिम अन्य उपशीर्षकमा असुल गरेको भएपनि फिलर मास्टर ब्याचमा असुल गरेको देखिएन। आर्थिक ऐन, २०७२ को दफा ३ सँग सम्बन्धित अन्तःशुल्क दरबन्दीमा लेखापरीक्षणले औल्याएको उपशीर्षक ३९२०९० र ३९२०२० का मालवस्तुमा ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क लाग्ने साथै निवेदक पैठारी कर्ताले पैठारी गरेको क्यालिसयम कार्बोनेट फिलर मास्टर ब्याचको स्वघोषणा गरेको भन्सार उपशीर्षक ३९२०९९ मा समेत ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क लाग्ने गरी स्पष्ट उल्लेख गरेको छ। आर्थिक ऐन, २०७१ ले एकमुष्ट रूपमा ३९२० र ३९२१ दरबन्दीमा नै अन्तःशुल्क लाग्ने व्यवस्था गरेको छ। यसरी फिलर मास्टर ब्याच पैठारी गरी जाँचपास गर्दा छुट भएको अन्तःशुल्क रकम विराटनगर भन्सार कार्यालयबाट रु.१,५४,८७३।-, भैरहवा भन्सार कार्यालयबाट रु.६,६४,३४०।- र सुख्खा बन्दरगाह भन्सार कार्यालयबाट रु.१६,१८,८९५।- समेत रु.२४,३८,०७२।- बेरुजु औल्याएपछि असुली एवं राजस्व दाखिला भई सम्परीक्षणसमेत भएको छ। ती कुनै पैठारीकर्ताले प्रतिवाद गरेको देखिदैन। निवेदक पैठारीकर्ताले उक्त सामान पैठारी गर्दा भन्सार उपशीर्षक ३९२०९९ स्वघोषणा गरी सोबमोजिम वीरगंज भन्सार कार्यालयबाट जाँच पास भैसकेको अवस्थामा उक्त कानूनबमोजिम छुट भएको अन्तःशुल्क रकम राजस्व दाखिला गर्न लेखापरीक्षणबाट औल्याएअनुसार वीरगंज भन्सार कार्यालयबाट सो छुट यकिन गरी असुली तथा दाखिला गर्न कारबाही भैसकेपछि मात्र हाल आएर फरक दरबन्दी भनी सो सामान भन्सार उपशीर्षक २८३६५० मा र अन्तःशुल्क नलाग्ने भनी दाबी गर्नु कानूनसम्मत नदेखिएको र वीरगंज भन्सार कार्यालयको लेखापरीक्षण कार्य नेपालको संविधान तथा लेखापरीक्षण ऐनअनुसार भए गरेकोमा निवेदकले यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दिएको निवेदन कानून विपरित छ। यस कार्यालयबाट निवेदक कम्पनीको लेखापरीक्षण गरेको नभई लेखापरीक्षण ऐनअनुसार वीरगंज भन्सार कार्यालय पर्साको लेखापरीक्षण गरिएको र वीरगंज भन्सार कार्यालयले निवेदक

६.

कम्पनीबाट छुट रकम असूली प्रक्रियामा यस कार्यालयको कुनै संलग्नता नहुने अवस्थामा हाल आएर नेपालको संविधान, तथा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ अनुसार सरकारी कार्यालयको अन्तिम लेखापरीक्षण गरी ऐन नियमको परिपालना नभएका विषयमा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ८ बमोजिम महालेखा परीक्षकले प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था अनुसारको कानूनसम्मत प्रतिवेदनलाई लिएर यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरेको रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने महालेखा परीक्षकको कार्यालयको लिखित जवाफ ।

९. विपक्षीले पैठारी गरी लगेको CALCIUM CARBONATE (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) औद्योगिक कच्चा पदार्थ हो भन्नेमा दुइमत भएन । विपक्षीले CALCUM CARBONATE को भन्सार महसुल दरबन्दीको शीर्षक नं. २८३६.५०.०० बाट जाँचपास हुनुपर्ने भनी दाबी लिएतापनि विपक्षीले पैठारी गरी लगेको CALCIUM CARBONATE (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) मा भन्सार महसुल दरबन्दीको शीर्षक नं. ३९२०.९९.०० बाट १० प्रतिशतले भन्सार महसुल र १३ प्रतिशतले मूल्य अभिवृद्धि कर मात्र बुझाई उक्त मालवस्तु पैठारी गरी लगेको देखियो । विपक्षीले पैठारी गरी लगेको प्रज्ञापनपत्रमा CALCIUM C-RBONATE (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) भनी घोषणा गरी (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (L.R.M.) पैठारी गरेको र सो (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) मा आर्थिक ऐन, २०७१/०७२ को भन्सार महसुल दरबन्दीको भाग ३९२०.९९.०० बाट भन्सार महसुलको दर १५ प्रतिशत कायम भएतापनि भन्सार महसुल दरबन्दीको आर्थिक ऐन, २०७१ को अनुसूची-१ को दफा २ को उपदफा (३) को (३) ले भन्सार महसुल आंशिक रूपमा छुट हुने मालवस्तुहरू मध्ये शीर्षक ३९२० मा पर्ने फिलर मास्टर व्याचमा १० प्रतिशत मात्र भन्सार महसुल लाग्नेछ भनी ५ प्रतिशत भन्सार महसुल छुट दिएको दफाबाट (F.M.B.) फिलर मास्टर व्याच भन्सार महसुल दरबन्दीको शीर्षक नं. ३९२० बाट बर्गीकरण गर्नुपर्ने स्वतः स्पष्ट हुन आयो । भन्सार महसुल दरबन्दीको शीर्षक नं. ३९२० बाट बर्गीकरण भई पैठारी हुने मालवस्तुहरूमा अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा ३क(१) ले तोकेअनुसार आर्थिक ऐन, २०७१ को अन्तःशुल्क दरबन्दीको क्रम संख्या ३ मा शीर्षक नं. ३९२० मा मोल प्रतिशत ५ प्रतिशतले अन्तःशुल्क लाग्ने व्यवस्था गरेको पाइयो । विपक्षीले पैठारी गरी लगेको (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (L.R.M) मा भन्सार महसुल दरबन्दीको भाग ३९२०.९९.०० बाट १५ प्रतिशतले भन्सार महसुलमा उपरोक्त छुटको दफाबाट ५ प्रतिशत छुट दिइ १० प्रतिशतले भन्सार महसुल, ५ प्रतिशतले अन्तःशुल्क र १३ प्रतिशतले मूल्य अभिवृद्धि कर असुल गर्नुपर्ने देखियो । विभिन्न सरकारी निकायले गरेको काम कारबाही ठीक दुरुस्त, सही छ छैन भनी

६

प्रत्येक वर्ष महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट लेखापरीक्षण गर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको हुँदा सोही व्यवस्थाअनुसार यस कार्यालयले गरेको कार्य ठीक दुरुस्त छ, छैन भनी आ.व. ०७१/०७२ को लेखापरीक्षणमा विपक्षीले CALCIUM CARBONATE (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) भनी घोषणा गरी पैठारी गरी लगेको (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) मा भन्सार महसुल दरबन्दीको आर्थिक ऐन, २०७१ को अनुसूची-१ को दफा २ को उपदफा (३) को (ड) बमोजिम बर्गीकरण गरिएको वस्तु बर्गीकरण शीर्षक नं. ३९२०.९९.०० बाट बर्गीकरण भई सोही शीर्षक नं. अनुसार विभिन्न प्रज्ञापनपत्रबाट जाँचपास गराइ लगेको सो (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) मा अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा ३क(१) ले तोकिएअनुसार आर्थिक ऐन, २०७१ को अन्तः शुल्क दरबन्दीको क्रमसंख्या ३ मा उल्लिखित शीर्षक नं. ३९२० मा मोल प्रतिशत ५ प्रतिशतले अन्तः शुल्क असुल गर्नुपर्ने व्यवस्था भई सो व्यवस्थाअनुसार विपक्षीले पैठारी गरी लगेको उक्त मालवस्तुमा अन्तः शुल्क रकम असुल गर्न छुट भएकोले मूल्यमा ५ प्रतिशतले अन्तःशुल्क रकम र मूल्य अभिवृद्धि कर गरी जम्मा रु.२०,३८,०२८। - छुट हुन गएकोले आ.व. ०७१/०७२ को लेखापरीक्षणबाट बेरुजु औल्याइएको हो। आर्थिक ऐन, २०७१ को अनुसूची-१ को दफा २ को उपदफा (३) को (ड) ले बर्गीकरण गरे अनुसारको वस्तु बर्गीकरण शीर्षक नं. बाट जाँचपास हुनुपर्ने भनी बेरुजु औल्याएको कुरालाई यस कार्यालयले ३५ दिनभित्र सम्परीक्षण नगराएको र महालेखा परीक्षकको कार्यालयलाई भन्सार दरबन्दी कायम गर्ने वा वस्तुको भन्सार दरबन्दी परिवर्तन वा निर्धारण गर्ने अधिकार प्रचलित कानूनले प्रदान गरेको छैन भनी लिएको जिकिर उपरोक्त आर्थिक ऐन विपरित हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ। साथै विपक्षीले पैठारी गरी लगेको (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) लाई भन्सार महसुल दरबन्दीको आर्थिक ऐन, २०७१ को अनुसूची-१ को दफा २ को उपदफा (३) को (ड) ले भन्सार वस्तु बर्गीकरण शीर्षक नं. ३९२० बाट बर्गीकरण हुनुपर्ने स्पष्टसँग किटानी भइरहेको र सो शीर्षक नं. बाट पैठारी भइ गएको उक्त (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) मा ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क असुल गर्नुपर्नेमा छुट भनी संवैधानिक आयोगले औल्याएको बेरुजु असुल उपर गर्नुपर्ने कर्तव्य यस कार्यालयको हुँदा ५ प्रतिशतले छुट भएको अन्तःशुल्क रकम र सो रकममा लाग्ने मूल्य अभिवृद्धि करसमेत गरी रु.२०,३८,०२८। - तिर्न बुझाउन यस कार्यालयबाट प.सं. ०७३/०७४ च.नं. ३ मिति २०७३।०४।३१ मा पत्र लेखिएको हो। बेरुजु रकम के कसो गर्नुपर्ने भनी विपक्षीबाट सोधनी भई छुट भएको अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर गरी जम्मा रकम रु.२०,३८,०२८। - अविलम्ब दाखिला नगरेमा भन्सार

४०

नियमावली, २०६४ को नियम ५७(३) ले व्यवस्था गरेअनुसार कारोबार रोकका राखी प्रचलित कानूनबमोजिम कारबाही अगाडि बढाइने छ भनी पुनः यस कार्यालयको च.नं. ३३७ मिति २०७४।०९।२२ को पत्रबाट जानकारी गराइएपश्चात सो बेरुजु रकम विपक्षीले यस कार्यालयमा प्र.द.नं. ५६८४५ मिति २०७४।०२।०९ को प्रज्ञापनपत्रबाट धरौटीमा दाखिला गरिसकेको हुँदा विपक्षीको कारोबार यस कार्यालयबाट रोकका नगरिएको र महालेखा परीक्षकले औल्याएको बेरुजु रकम विपक्षीले बुझाउनुपर्ने भन्ने स्पष्ट नै हुँदा विपक्षीले दिएको निवेदन स्वतः निष्कृय देखिएकोले खारेज गरी पाउँ भन्ने वीरगंज भन्सार कार्यालयको लिखित जवाफ ।

१०. प्रस्तुत निवेदन बेहोरा हेर्दा निवेदक कम्पनीले पैठारी गरेका मालवस्तुको कानूनबमोजिम लाग्ने भन्सार महसुल, शुल्क वा कर तिरी मालवस्तु छुटाई लगेकोमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट अन्तिम लेखापरीक्षण हुँदा भन्सार महसुलका सम्बन्धमा बेरुजु देखाएको भनी अन्तिम लेखापरीक्षण हुँदा बेरुजु औल्याएको बेरुजु रकम दाखिला गर्नुहुन भनी वीरगंज भन्सार कार्यालयबाट मिति २०७३।०४।३१ मा लेखिएको पत्रलाई लिएर सो पत्र तथा सोसम्बन्धी निर्णय बदर गरी पाउन माग दाबी लिएको देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा २४१(१) बमोजिम सबै सरकारी कार्यालयको लेखापरीक्षण गर्ने अधिकार महालेखा परीक्षकलाई प्राप्त भएको देखिन्छ । यसैगरी लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ३, ४, ५ र ७(घ) ले पनि सरकारी कार्यालयहरूको लेखापरीक्षण गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार तथा लेखापरीक्षण गर्ने तरिकासमेत तोकी महालेखा परीक्षकलाई लेखापरीक्षणको अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ । संविधान र ऐनमा गरिएका यी व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा भन्सार कार्यालयको लेखापरीक्षण गर्ने सिलसिलामा महालेखा परीक्षकलाई भन्सार महसुल, शुल्क वा करका सम्बन्धमा बेरुजु उठाउने अधिकार नरहेको भन्न मिल्ने देखिन्दैन । तर यस्तै समावेश भएको ०७४-WO-१००५ र ०७५-WO-००२२ का रिट निवेदनहरूमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट फैसला हुँदा भन्सार दरबन्दीको उपशीर्षक फरक पारी मालवस्तुको मूल्य घोषणा गरेको भनी महालेखा परीक्षकले बेरुजु औल्याएको आधारमा रकम दाखिला गर्नु भनी भन्सार कार्यालयबाट लेखिएको पत्रलाई आधिकारिक मान्न मिलेन भन्ने आधारमा उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने ठहर्याई आदेश भएको देखिन्छ । त्यसैले यस सम्बन्धमा देहायका जटिल कानूनी समावेश हुन आएको देखिएको र यी हरूको निर्णय पूर्ण इजलासबाट हुन उपयुक्त देखिएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२) को (ग) बमोजिम संयुक्त इजलासको लगत कट्टा

४१

४८

गरी पूर्ण इजलासमा पेश गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०८०।०३।२५ मा भएको
आदेशः-

- क) नेपालको संविधानको धारा २४१(१) र लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ३, ४, ५
र ७(घ) तथा प्रचलित लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ को दफा ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९ समेतका
सन्दर्भमा एकपटक भन्सार महसुल, शुल्क वा कर तिरी मालवस्तु पैठारी गरी सकेकोमा
महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट त्यस्तो भन्सार महसुल, शुल्क वा कर सम्बन्धमा
अन्तिम लेखापरीक्षण गरी भन्सार महसुलका सम्बन्धमा बेरुजु उठाई थप भन्सार महसुल
लगाउन पाउने हो वा होइन ?
- ख) महालेखा परीक्षकबाट बेरुजु उठाइएका भन्सार महसुल लगायतका अन्य शुल्क र करका
सम्बन्धमा सम्परीक्षण के कसरी हुने हो ? र यसरी बेरुजु उठाइएकोमा थप भन्सार
महसुल, शुल्क र कर तिर्ने दायित्व मालवस्तु पैठारीकर्तामा रहने हो वा होइन ?
- ग) बेरुजु उठाइएका महसुल, शुल्क र कर तिर्ने दायित्व पैठारीकर्तामा रहने हो भने सो
सम्बन्धमा निजले सुनुवाइको मौका पाउनु पर्ने हो वा होइन ? र सुनुवाइको मौका
पाउनु पर्ने हो भने बेरुजु उठाउँदाकै क्रममा पाउनु पर्ने हो वा असुलीको प्रक्रियामा
जाँदाको अवस्थामा मात्र पाउनुपर्ने हो ?

आदेश खण्ड

११. नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत निवेदनसहित मिसिल संलग्न कागजात
अध्ययन गरियो।
१२. निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री रमणकुमार कर्णले भन्सार ऐन, २०६४
को दफा ८९ बमोजिम पैठारी हुने मालवस्तुको हार्मोनाइज्ड पद्धतिअनुसारको बर्गीकरण गरी
भन्सार दरबन्दीको शीर्षक वा उपशीर्षक तोक्ने अधिकार सामान्यतया भन्सार अधिकृतलाई
हुने र सो सम्बन्धमा द्विविधा उत्पन्न भएमा भन्सार विभागका महानिर्देशकले तोकिदिएबमोजिम
गर्नुपर्ने हुन्छ। भन्सार अधिकृतले उपशीर्षक तोकी लाग्ने महसुल लिई मालवस्तु छाडिसकेपछि
उक्त मालवस्तु अर्को दरबन्दीमा पर्छ भनी फरक दरबन्दी तोक्ने र थप महसुल निर्धारण गरी
जबरजस्ती असुल उपर गर्ने र थप महसुल तिर्न नमाने निवेदकको सम्पूर्ण कारोबार रोकका
गर्ने अधिकार प्रत्यर्थीहरूलाई छैन। भन्सार ऐनले नदिएको अधिकार प्रयोग गरी प्रत्यर्थी
महालेखा परीक्षकको कार्यालयले अनधिकृत रूपमा उक्त मालवस्तु फरक दरबन्दीमा पर्ने भनी
एकपटक तिरीसकेको भन्सार महसुल बेरुजु देखाउने र सोबमोजिम थप महसुल निर्धारण गरी
दाखिला गर्नु गराउनु भन्ने, नगरे निवेदक फर्मको कारोबारमा रोक लगाइने भनी प्रत्यर्थी

६८

भन्सार कार्यालयबाट पत्राचार गर्ने अधिकार प्रचलित कानूनबमोजिम विपक्षीहरूलाई नभएकोले प्रत्यर्थीहरूका सोसम्बन्धी निर्णय तथा काम कारबाही उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी, अनाधिकृत रूपमा बेरुजु देखाई थप महसुल निर्धारण गरी असुल उपर गर्ने, नतिरे कारोबारमा प्रतिबन्ध लगाउने जस्ता कार्य नगर्नु नगराउनु, निवेदकलाई निर्वाधरूपमा कारोबार गर्न दिनु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेशसमेत जारी गरी पाउँ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो ।

१३. प्रत्यर्थी महालेखा परीक्षकको कार्यालय समेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री हरिशंकर ज्ञवाली र विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री विना दाहालले निकासी तथा पैठारी हुने मालवस्तुको भन्सार मूल्य निर्धारण गर्दा भन्सार ऐन, २०६४ को दफा १३ बमोजिम पैठारीकर्ताले आफूले पैठारी गरेको मालवस्तुको मूल्य प्रमाणित गर्ने विवरण तथा कागजात संलग्न गरी कारोबार मूल्य घोषणा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । पैठारीकर्ताले घोषणा गरेको कारोबार मूल्यअनुरूप भन्सार अधिकृतले त्यस्तो कारोबार मूल्यको आधारमा मालवस्तुको भन्सार मूल्य निर्धारण गर्दछ । ऐ. को दफा १८ बमोजिम मालवस्तु पैठारीकर्ताले तोकिए बमोजिमको कागजात संलग्न गरी प्रजापनपत्र भरी भन्सार अधिकृत समक्ष पेस गर्नुपर्दछ । भन्सार अधिकृतले ऐ. को दफा १९ बमोजिम प्रजापनपत्र जाँच गर्ने र दफा २० बमोजिम मालवस्तु जाँच गर्नुपर्दछ । जाँच गर्दा कानूनबमोजिम निकासी पैठारी गर्न पाउने नपाउने खुलाई पाउने देखिए सोही घोषणाका आधारमा भन्सार महसुल तिरी मालवस्तु पास हुन्छ । भन्सार कार्यालयबाट जाँचपास भएको मालवस्तुको प्रजापनपत्र मालवस्तु जाँचपास भएको मितिले ४ वर्षभित्र ऐ. को दफा ७० बमोजिम भन्सार अधिकृत वा निजले खटाएको व्यक्तिले पुनरावलोकन गर्न सक्छ । पुनरावलोकन गर्दा असुल गर्नुपर्ने महसुल असुल गर्न छुट भएको देखिए मालवस्तुधनीबाट सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिन्छ । निवेदक फर्मले फरक दरबन्दीमा मालवस्तुको विवरण घोषणा गरी तिरेको महसुल महालेखा परीक्षकको कार्यालयले आ.व. २०७१/०७२ मा भन्सार कार्यालय पर्साको राजस्वतर्फ लेखापरीक्षण गर्दा बेरुजु देखाई आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको हुँदा सोबमोजिमको बेरुजु महसुल तिर्नु भनी भन्सार कार्यालय पर्साबाट भएको पत्राचार कानूनसम्मत छ । सोमा चित नबुझे ऐ. को दफा ६२ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न सक्नेमा नगरी असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदन खोरेज गरी पाउँ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो ।

१४. मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गर्दा, निवेदक कम्पनीले भन्सार उपशीर्षक २८३६.५०.०० मा पर्ने Calcium Carbonate पैठारी गरी ल्याएकोमा विपक्षी महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट भएको अन्तिम लेखापरीक्षण २०७१/०७२ को वार्षिक प्रतिवेदनको सि.नं. १७ मा क्यालिसयम

६-

कार्बोनेट फिलर मास्टर व्याच उपशीर्षक ३९२०.९९.०० बाट पैठारी गर्दा ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क छुट भएकोले छुट भएको अन्त शुल्क र सोको मूल्य अभिवृद्धि करसमेत गरी कायम हुन आएको बेरुजु रकम ७ (सात) दिनभित्र यस कार्यालयमा दाखिला गर्नु, अन्यथा प्रा.लि. को कारोबार एवम् एजेन्ट इजाजतपत्रसमेत रोकका राखिनेछ भनी विपक्षी भन्सार कार्यालयबाट पत्राचार गरिएको र पुनः विपक्षी कार्यालयले बेरुजु रकम दाखिला हुन नआएकोले अविलम्ब दाखिला गर्नु, नगरे प्रा.लि. को कारोबार रोकका राखी कानूनबमोजिम कारबाही अघि बढाइने भनी प्रा.लि. को निर्यात पूर्णरूपमा बन्द गरिएकोमा Calcium Carbonate को H.S. Code २८३६.५० तोकिएको र सोहीबमोजिम भन्सार महसुल असुल गरी माल छाडिसकेपछि पुनः अर्को संकेत नम्बर अन्तर्गतको मालवस्तु भनी थप भन्सार असुल गर्न पाउने अखितयारी भन्सार ऐनले नदिएकोले विपक्षीहरूको कार्य उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी, निवेदकको कारोबार निर्विघ्न रूपमा सञ्चालन गर्नदिनु, नरोक्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशसमेत जारी गरी पाउँ भन्नेसमेत आदर्श पोलिप्लाष्टिक प्रा.लि. को रिट निवेदन दाबी रहेको देखिन्छ ।

१५. प्रत्यर्थी महालेखा परीक्षकको कार्यालयको लिखित जवाफ हेर्दा आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा ३ सँग सम्बन्धित अनुसूचीमा अन्तःशुल्क दरबन्दी अन्तर्गत भन्सार शीर्षक ३९२० र ३९२१ का प्लाष्टिक सामानमा ५% अन्तःशुल्क लाग्ने स्पष्ट व्यवस्था रहेकोमा निवेदकसमेत १२ पैठारीकर्ताले क्यालिसियम कार्बोनेट (फिलर मास्टर व्याच) स्वघोषणा गरी १०% भन्सार महसूलमात्र दाखिला गरी सोही आर्थिक ऐन, २०७१ को दफा ३ सँग सम्बन्धित अन्तःशुल्क दरबन्दीबमोजिम ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क छुट भएको देखिएकोले छुट भएको रकम असुल गरी दाखिला गर्नुपर्ने बेहोरा उल्लेख गरी वीरगंज भन्सार कार्यालय, पर्सालाई लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन दिइएको हो । महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनलाई लिएर यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दायर भएको रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने उल्लेख भएको पाइयो ।
१६. यसैगरी वीरगंज भन्सार कार्यालय पर्साको लिखित जवाफ हेर्दा निवेदक प्रा.लि. ले पैठारी गरेको (F.M.B.) FILLER MASTER BATCH (I.R.M.) लाई भन्सार वस्तु बर्गीकरण शीर्षक नं. ३९२० अन्तर्गत बर्गीकरण हुनुपर्ने स्पष्टसँग किटानी भइरहेको र सो शीर्षक नं. बाट पैठारी भएको उक्त वस्तुमा ५ प्रतिशत अन्तःशुल्क असुल गर्नु पर्नेमा छुट भएको भनी महालेखा परीक्षकबाट औल्याइएको बेरुजु असुल उपर गर्नुपर्ने कर्तव्य यस कार्यालयको हुँदा छुट भएको अन्तःशुल्क रकम र सोमा लाग्ने मूल्य अभिवृद्धि करसमेत गरी रु. २०,३८,०२८। - तिर्न बुझाउन यस कार्यालयबाट मिति २०७३।०४।३१ मा पत्र लेखिएको र बेरुजु रकम के कसो गर्नुपर्ने भनी विपक्षीबाट सोधनी भई बेरुजु रकम अविलम्ब दाखिला नगरेमा भन्सार

६८-

नियमावली, २०६४ को नियम ५७(३) को व्यवस्थाअनुसार कारोबार रोकका राखी प्रचलित कानूनबमोजिमको कारबाही अगाडि बढाइने भनी यस कार्यालयबाट मिति २०७४।०९।२२ को पत्रबाट जानकारी गराइएको हो। तत्पश्चात निवेदक प्रालि. ले सो बेरुजु रकम यस कार्यालयमा प्र.द.नं. ५६८४५ मिति २०७४।०२।०९ को प्रज्ञापनपत्रबाट धरौटीमा दाखिला गरिसकेको हुँदा विपक्षीको कारोबार यस भन्सार कार्यालयबाट रोकका नगरिएको भन्ने देखिन्छ।

१७. उपर्युक्त बमोजिमको निवेदन दाबी एवम् लिखित जवाफको सन्दर्भमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट प्रस्तुत विवादका सम्बन्धमा जटिल कानूनी प्रश्नहरू समावेश हुन आएको देखिएको र सो प्रश्नहरूको निरूपण पूर्ण इजलासबाट हुन उपर्युक्त देखिएकाले भनी २०८०।०३।२५ मा आदेश भएको देखिन्छ।
१८. यस सन्दर्भमा मिसिल संलग्न तथ्यहरू अध्ययन गरी, विद्वान कानून व्यवसायी तथा विद्वान सरकारी न्यायाधिवक्ताहरूको बहस जिकिर सुनी निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन? भन्नेतर्फ विचार गर्दा संयुक्त इजलासबाट भएको आदेशमा समावेश भएका कानूनी प्रश्नहरू सहित देहायुका प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन आयो:
- क) संवैधानिक निकायको रूपमा कायम रहेको महालेखा परीक्षकको संवैधानिक तथा कानूनी काम, कर्तव्य र अधिकार के कस्तो प्रकृतिको हो ? अर्थ अनुशासन तथा वित्तीय जवाफदेहिता कायम गर्ने सम्बन्धमा यस निकायको कस्तो प्रकारको भूमिका रहन्छ?
- ख) महालेखा परीक्षकबाट कायम भएको बेरुजुको कानूनी अर्थ के कस्तो हो? महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन तथा लेखापरीक्षण सम्बन्धी अन्य प्रतिवेदनहरूको कानूनी वैधानिकता र हैसियत कस्तो रहन्छ ?
- ग) नेपालको संविधानको धारा २४१(१) र लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ३, ४, ५ र ७(घ) तथा प्रचलित लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ को दफा ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९ समेतका सन्दर्भमा एकपटक भन्सार महसुल, शुल्क वा कर तिरी मालवस्तु पैठारी गरी सकेकोमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट त्यस्तो भन्सार महसुल, शुल्क वा कर सम्बन्धमा अन्तिम लेखापरीक्षण गरी भन्सार महसुलका सम्बन्धमा बेरुजु उठाई थप भन्सार महसुल लगाउन पाउने हो वा होइन?
- घ) महालेखा परीक्षकबाट बेरुजु उठाइएका भन्सार महसुल लगायतका अन्य शुल्क र करका सम्बन्धमा सम्परीक्षण के कसरी हुने हो? र यसरी बेरुजु उठाइएकोमा थप भन्सार महसुल, शुल्क र कर तिर्ने दायित्व मालवस्तु पैठारीकर्तामा रहने हो वा होइन?

बेरुजु उठाइएका महसुल, शुल्क र कर तिर्ने दायित्व पैठारीकर्तामा रहने हो भने सो सम्बन्धमा निजले सुनुवाइको मौका पाउनु पर्ने हो वा होइन? र सुनुवाइको मौका पाउनु पर्ने हो भने बेरुजु उठाउँदाकै क्रममा पाउनु पर्ने हो वा असुलीको प्रक्रियामा पाउनुपर्ने हो?

१९. पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, राज्यका निकायहरूको आर्थिक कारोबारको निरीक्षण गर्नका लागि ऐतिहासिक रूपमा नै एक स्वतन्त्र निकायको प्रबन्ध गरिएको पाइन्छ। आधुनिक नेपालको इतिहासमा समेत सोही प्रयोजनका लागि भनेर कुमारी चोक अड्डाको स्थापना भएको पाइन्छ। राज्यका निकायको सार्वजनिक आय व्ययलाई दुरुस्त राख्ने प्रयोजनका लागि लेखापरीक्षण गर्ने तथा प्रशासनिक र अन्य निकायहरूको लेखालाई निश्चित ढाँचाबमोजिम व्यवस्थित गर्ने तथा सोबमोजिम नभएको पाइएमा निश्चित प्रक्रियाबमोजिम कारबाहीसमेत गर्ने प्रयोजनार्थ सो कार्यालयको स्थापना भएको तथ्य ऐतिहासिक अभिलेखहरूमा पाउन सकिन्छ। ऐतिहासिक दस्तावेजअनुसार मल्लकालीन समयदेखि नै राज्यको आम्दानी तथा खर्चको फेहरिस्त जिवित देवी कुमारीलाई सुनाउने प्रचलन रहेकोमा पृथ्वीनारायण शाहद्वारा प्रशासनिक प्रबन्ध गर्ने क्रममा सरकारी अड्डाहरूको आय व्ययको हिसाब जाँच गर्न, गराउन वि.सं. १८२६ मा 'कुमारीचोक अड्डा' को स्थापना भएको पाइन्छ।^१ राणाकालीन समयमा समेत नगदी जिन्सीको काम गर्ने अड्डाका हाकिमले सालसालको आम्दानी खर्चको विवरण तयार गरी कुमारीचोक अड्डामा दाखिल गर्ने र कुमारीचोकले सो विवरण जाँची, बेरुजु फछ्यौट फरफारक गर्ने गरेको र सो गर्न नसकेको खण्डमा खान्की दामासाहीले फिर्ता गर्हँला भनी कबुलियत गरेपश्चात मात्र अड्डाको बहाली पुर्जी पाउने तथा आम्दानी गर्ने, असुल तहसील गर्नुपर्ने अड्डाले आम्दानी खर्चको कलमकलमको विवरण खुलाई कुमारीचोक अड्डामा सेस्ता पेश गर्नै पर्ने वाध्यकारी प्रचलन रहेको देखिन्छ।^२ यसरी राज्य सञ्चालनको क्रममा ऐतिहासिक कालखण्डदेखि नै आर्थिक मितव्यिता, आर्थिक उत्तरदायित्वलाई महत्वका साथ हेरिने गरेको पाइन्छ।

२०. नेपालको संवैधानिक इतिहासमा हालसम्म जारी भएका सबै संविधानहरूमा व्यवस्था गरिएको अड्गको रूपमा महालेखा परीक्षक रहेको पाइन्छ। संवैधानिक इतिहासमा यस प्रकारको ऐतिहासिक अविद्धिन्तता (historical perpetuity) ले यस निकायको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तथा सोको सुपरीवेक्षणमा रहेको महत्वलाई दर्शाएको देखिन्छ। नेपाल सरकार

^१ महालेखा परीक्षकको कार्यालय ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, <https://oag.gov.np/page/m-४३/ne>।

^२ स. भीमबहादुर पांडि, त्यस व्यक्तिको नेपाल, भाग ५, पृ. २५, २६ (फिनिक्स बुक्स, पाँचौं सं. २०७६)।

६८-

वैधानिक कानून, २००४ मा मुलुकको हरहिसाब जाँचन तथा आम्दानी खर्चको तेरिज बनाउने, वार्षिक रिपोर्ट बनाई पेश गर्ने संवैधानिक जिम्मेवारी प्रधान जाँचकीलाई दिइएको पाइन्छ।^३ सोही कार्यार्थ नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ मा नियन्त्रक महालेखा परीक्षकको व्यवस्था भएको देखिन्छ।^४ दुवै संवैधानिक दस्तावेजमा व्यवस्था गरिएतापनि सो अनुरूप नियुक्ति भने भएको पाइदैन। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा मन्त्रिमण्डल, सर्वोच्च अदालतलगायत सबै सरकारी विभाग तथा अड्डाको हरहिसाब, स्याहास्रेस्ता जाँचने क्षेत्राधिकार तथा जुनसुकै बखत ती निकायको हिसाब किताबसम्बन्धी कागजात हेर्न पाउने विशेषाधिकार (prerogative) सहित महालेखा परीक्षकको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^५ सोबमोजिम २०१६ साल आषाढ १५ मा नेपालमा प्रथमपटक महालेखा परीक्षकको नियुक्ति भएको देखिन्छ। महालेखा परीक्षकको संवैधानिक क्षेत्राधिकारलाई थप विस्तृत बनाउँदै नेपालको संविधान, २०१९ ले नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको आधारमा संवैधानिक निकाय, सबै सरकारी निकाय तथा नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको संगठित संस्थाको लेखापरीक्षण गर्ने र सोको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने वृहद् संवैधानिक कायदिश महालेखा परीक्षकलाई दिइएको पाइन्छ।^६ महालेखा परीक्षक सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थालाई पूर्ववत् रूपमा नै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७^७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३^८ मा निरन्तरता दिइएको देखिन्छ।

२१. नेपालको संविधानले संवैधानिक इतिहासको प्रारम्भिक विन्दुबाट नै निरन्तर रूपमा संवैधानिक निकायको रूपमा कायम रहेको महालेखा परीक्षकको संवैधानिक कायदिशलाई यथावत रूपमा नै निरन्तरता दिएको देखिन्छ। संविधानमा महालेखा परीक्षकलाई संवैधानिक निकायको रूपमा व्यक्त रूपमा परिभाषित^९ गरिनुका साथै राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत, संघीय संसद, प्रदेश सभा, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, संवैधानिक निकाय वा सोको कार्यालय, अदालत, महान्यायाधिकर्ताको कार्यालय र नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल लगायतका सबै संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानूनबमोजिम नियमितता,

६९.

^३ नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४, धारा ६२।

^४ नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७, धारा ६०, ६१, ६२।

^५ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, धारा ६१, ६२।

^६ नेपालको संविधान, २०१९, धारा ७५, ७६।

^७ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा ९९, १००।

^८ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १२२, १२३, १२४।

^९ नेपालको संविधान, धारा ३०६(ठ)।

मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण गर्ने^{१०}, लेखापरीक्षण गरिने लेखाको ढाँचा तोकने^{११} र यस प्रयोजनका लागि लेखासम्बन्धी कागजपत्र जुनसुकै बखत हेर्न पाउने अधिकार हुने^{१२}, पचास प्रतिशतभन्दा बढी शेयर वा जायजेथामा नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारको स्वामित्व भएको संगठित संस्थाको लेखापरीक्षणका लागि लेखा परीक्षक नियुक्त गर्दा परामर्श प्रदान गर्ने र त्यस्तो संगठित संस्थाको लेखापरीक्षण गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्धान्तको सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशन दिने^{१३} अधिकारसहित वृहद् संवैधानिक कायदिश महालेखा परीक्षकलाई भएको देखिन्छ। महालेखा परीक्षकको लेखापरीक्षण सम्बन्धी क्षेत्राधिकारलाई संघीय कानूनबमोजिम थप विस्तृत बनाउने सकिने व्यवस्थासमेत संविधानमा रहेको पाइन्छ।^{१४} तसर्थ, महालेखा परीक्षक राज्यको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संवैधानिक तथा कानूनी तवरले जाँच गरी सोमा रहे भएका आर्थिक अनुशासनको बर्खिलाफका क्रियाकलापहरूलाई नियन्त्रण गरी अर्थ अनुशासन कायम गर्ने काम कारबाही गर्नको लागि संवैधानिक तवरबाट गठित स्वायत्त संस्था भएको देखिन्छ। महालेखा परीक्षकको काम, कर्तव्यलाई थप स्पष्ट र व्यवस्थित बनाउनका लागि विभिन्न कानूनहरू (legislative instruments) जारी गरिएका पाइन्छन्। स्थापनाकालमा लेखापरीक्षण ऐन, २०१८ बमोजिम कार्यसम्पादन गर्दै आएकोमा, वि.सं. २०४८ मा पूर्ववर्ती ऐनलाई खारेज गर्दै लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ जारी भएपछात सोहीबमोजिम र हाल लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ महालेखा परीक्षकको कर्तव्य तथा अधिकारलाई थप स्पष्ट पार्ने प्राथमिक विधायिकी कानूनको रूपमा रहेको देखिन्छ।

२२. महालेखा परीक्षकको प्राथमिक संवैधानिक दायित्व नै संविधान तथा कानूनमा उल्लिखित निकायहरूको सामयिक लेखापरीक्षण गर्नु रहेकाले सोको आवश्यकता तथा महत्वका सम्बन्धमा थप केही विवेचना गर्नुपर्ने देखियो। सार्वजनिक वित्तमार्फत राज्यलाई हुने सम्पूर्ण प्रकृतिका आम्दानी तथा खर्चहरू प्रजातान्त्रिक मूल्यका आधारमा जनप्रतिनिधिमुलक संस्थाद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा प्रदान गरिएको वैधतामा आधारित रहन्छन्। सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन (Public Finance Management) को असिमित प्रकृतिको अधिकार, प्राधिकार वा

^{१०} ऐ. धारा २४०(१)।

^{११} ऐ. धारा २४०(४)।

^{१२} ऐ. धारा २४०(२)।

^{१३} ऐ. धारा २४०(३)।

^{१४} ऐ. धारा २४०(५): उपधारा (१) मा उल्लेख भएका कार्यालयहरूको लेखाका अतिरिक्त अन्य कुनै कार्यालय वा संस्थाको महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने गरी संघीय कानूनबमोजिम व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

४८

सार्वभौमिक प्रकृतिको अधिकार नभई दायित्वउन्मुख जनप्रतिनिधिमुलक संस्थाबाट संविधानबमोजिम कानूनतः निसूत अधिकार भएको पाइन्छ। यस प्रकारको अधिकारको प्रयोग गरी राज्यकोषबाट अर्थ परिचालन गर्ने सम्पूर्ण निकाय, पदाधिकारीहरूले आफूले राज्यको तर्फबाट गरेको खर्च तथा आम्दानीहरू कानूनले तोकेको सिमा तथा लेखासम्बन्धी प्रचलित कानूनी मान्यताबमोजिम छ भनी पुष्टी गर्नुपर्ने दायित्व हुने मान्यता रहेको पाइन्छ। राज्यको कोष प्रयोग गर्ने निकायको न्याशधारी प्रकृतिको दायित्व (fiduciary duty) हुन्छ भन्ने सर्वव्यापी मान्यता रहेको परिप्रेक्षमा त्यस प्रकारका निकायहरू आर्थिक कार्यमा स्वच्छन्द हुन सक्छन् भनी मान्न सकिने देखिँदैन। तसर्थ सार्वजनिक वित्तसँग सम्बन्धित प्रत्येक निकायको आम्दानी तथा खर्च विवरणलाई आन्तरिक रूपमा कार्यपालिकीय अधिकार अन्तर्गत आन्तरिक लेखापरीक्षण (internal audit) गर्ने गरिएको समेत पाइन्छ। हाल नेपालमा महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले सो कार्य गर्ने गरेको पाइन्छ। आन्तरिक लेखापरीक्षणको कार्यपश्चात स्वतन्त्र र स्वायत्त रूपमा सरकारी निकायहरूको बाह्य लेखापरीक्षण महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट हुने गरेको पाइन्छ।

२३. महालेखा परीक्षकबाट हुने लेखापरीक्षणको कार्य प्रजातन्त्रिक मूल्यको आधारशीलाको रूपमा मानिने सरकारी निकायको जवाफदेहीता (accountability) तथा पारदर्शिता (transparency) का मानकको रूपमा रहन्छ। महालेखा परीक्षक नेपालको सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाको रूपमा स्वायत्त संवैधानिक कायदिश भएको संवैधानिक निकाय भएकाले यसको विशेष किसिमको महत्त्व रहेको पाइन्छ। सार्वजनिक वित्तीय क्षेत्रमा सरकारको कार्यको आर्थिक कारोबार तथा वित्तीय परीक्षण गर्ने निकाय भएकाले महालेखा परीक्षकको कार्यले सरकारको कार्यको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्ने (improve performance), थप पारदर्शीता कायम गर्ने (enhance transparency), सरकारी संयन्त्रको विश्वसनीयता कायम गर्ने (maintain credibility), सार्वजनिक सेवामा जनआस्था वृद्धि गर्ने (promote public trust), सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा आवश्यकीय सुधार गर्ने (improving public service delivery), सार्वजनिक प्रशासनमा हुने गरेका कानून विपरीतका कार्यहरूको पत्ता लगाउने (deterring fraud in public administration), भ्रष्टाचार विरुद्ध लड्ने (fighting corruption) लगायतका उद्देश्य पूरा गर्न मद्दत पुग्नुका साथै वृहत्तर रूपमा सुशासन, विधिको शासन, सामाजिक न्याय तथा राज्यको वृहत् अर्थशास्त्रीय विकासमा समेत प्रत्यक्ष असर राख्ने हुन्छ।^{१५} यसै सन्दर्भमा

६

अन्तर्राष्ट्रीय रूपमा समेत Lima Declaration of Guidelines On Auditing Precepts मा "The concept and establishment of audit is inherent in public financial administration as the management of public funds represents a trust. Audit is not an end in itself but an indispensable part of a regulatory system whose aim is to reveal deviations from accepted standards and violations of the principles of legality, efficiency, effectiveness and economy of financial management early enough to make it possible to take corrective action in individual cases, to make those accountable accept responsibility, to obtain compensation, or to take steps to prevent or at least render more difficult such breaches."^{१६} भन्ने प्रावधान रहेकाले विश्वव्यापी रूपमा नै स्वायत्त निकायमार्फत हुने लेखापरीक्षणलाई प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको अभिन्न अड्गको रूपमा लिइएको पाइन्छ। उल्लिखित मान्यतालाई स्वीकार गर्दै संयुक्त राष्ट्र संघ, महासभाको संकल्पमा समेत "United Nations recognizes the important role of supreme audit institutions in promoting the efficiency, accountability, effectiveness and transparency of public administration, which is conducive to the achievement of national development objectives and priorities as well as the internationally agreed development goals, including the Millennium Development Goals"^{१७} भन्ने प्रावधान राखी लेखापरीक्षणको महत्त्वलाई थप उजागर गरेको देखिन्छ।

२४. स्वतन्त्र निकायबाट हुने लेखापरीक्षणले सार्वजनिक निकायमा हुने भ्रष्टाचारको नियन्त्रणमा प्रभावकारी भूमिका खेल्ने गरेको तथ्य पाइन्छ।^{१८} विशेषगरी यस प्रकारको लेखापरीक्षणको भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा निरोधात्मक (preventive) तथा निषेधात्मक (prohibitive) प्रकृतिको प्रभाव रहने गरेको देखिन्छ।^{१९} सार्वजनिक वित्तको प्रयोगमा कुनै अपचलन भएको पाइएमा सोको उजागर गर्ने दायित्व भएकाले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा महालेखा परीक्षकको कार्यको महत्त्वलाई गम्भीरताका साथ लिने गरिन्छ। महालेखा परीक्षकजस्ता सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकायबाट हुने लेखापरीक्षणको प्रकृति कालान्तरमा परिवर्तित हुँदै यसले परम्परागत मान्यताबाट अघि बढ्दै विस्तारित रूप धारण गरेको देखिन्छ। परम्परागत रूपमा legality audit तथा regulatory audit मा मात्र सीमित लेखापरीक्षण हाल performance audit सँगसमेत सम्बन्धित भएको देखिन्छ।^{२०} यस प्रकारको विस्तारित मान्यता आत्मसात गरी कार्यरत

७

^{१६} INTOSAI THE LIMA DECLARATION OF GUIDELINES ON AUDITING PRECEPTS, 1997.

^{१७} UNGA Resolution 66/209 Promoting the efficiency, accountability, effectiveness and transparency of public administration by strengthening supreme audit institutions, 2011 and UNGA Resolution 69/228, Promoting and fostering the efficiency, accountability, effectiveness and transparency of public administration by strengthening supreme audit institutions, 2011.

^{१८} Matthias Morgner, Marie Chêne , External Audit And Oversight Topic Guide (Transparency International,2014).

^{१९} See, Alastair Evans, The Role of Supreme Audit Institutions in Combating Corruption, 2008 available at <https://www.u4.no/publications/the-role-of-supreme-audit-institutions-in-combating-corruption/pdf>.

^{२०} INTOSAI THE LIMA DECLARATION OF GUIDELINES ON AUDITING PRECEPTS, 1997.

६

महालेखा परीक्षकको प्रभावकारी कार्यसम्पादन राष्ट्रको विकास तथा उन्नतिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको मान्न सकिन्छ। साथै, संयुक्त राष्ट्र संघको दिगो विकासका लक्ष्यको लक्ष्य १६ मा प्रभावकारीता, जबाफदेहीता सहितको समावेशी संस्थाहरूको निर्माणसम्बन्धी लक्ष्य रहेको ("Promote Peaceful And Inclusive Societies For Sustainable Development, Provide Access To Justice For All And Build Effective, Accountable And Inclusive Institutions At All Levels") र समग्रमा १७ बटा नै लक्ष्य हासिल गर्नका लागि सरकारबाट हुने काम कारबाहीहरूको लेखापरीक्षण गर्ने निकायको रूपमा सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्था रहेकाले दिगो विकासका लक्ष्यको प्राप्तिमा यस प्रकारको संस्थाले विशेष प्रकारको भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ।^{२१} यससँगै सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन (Public Expenditure Management, PFM) लाई विभिन्न आधारमा मापन गरी सोको सुदृढिकरणका लागि खाका प्रदान गर्ने हेतुले सन् २००१ बाट प्रारम्भ भएको सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व कार्यक्रम (Public Expenditure and Financial Accountability, PEFA) अन्तर्गतिका सातबटा आधारशिलाहरू मध्ये सार्वजनिक वित्तमा बाह्य छानविन तथा लेखापरीक्षण पनि एउटा आधारशिलाको रूपमा रहेको देखिन्छ।

२५. अब महालेखा परीक्षकको संवैधानिक दायित्वलाई थप व्यवस्थित बनाउन पछिल्लो समयमा जारी भएका कानूनको सम्बन्धमा हेर्दा लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ तथा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ प्रमुख रूपमा रहेका देखिन्छन्। महालेखा परीक्षकको मुख्य संवैधानिक कायदिश नै लेखापरीक्षण भएकाले उक्त कार्यहरूलाई थप स्पष्टता कायम गर्न ऐनले नै 'लेखापरीक्षण' लाई "दफा ३ बमोजिमको निकायको लेखा तथा लेखासँग सम्बन्धित कामको परीक्षण तथा त्यसको आधारमा गरिने मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण सम्झनुपर्छ" र सो शब्दले सम्परीक्षण गर्ने कार्यलाई समेत जनाउँदछ"^{२२} भनी परिभाषित गरेको देखिन्छ। कानूनमा आएका पछिल्ला परिवर्तनहरूले लेखापरीक्षणको मान्यतालाई परिवर्तित रूपमा अंगिकार गर्दै महालेखा परीक्षकको लेखापरीक्षण गर्ने अधिकारलाई थप व्यापक बनाई सूचना प्रविधि, कार्यमूलक, लैज़िक, विधि विज्ञान, वातावरणजस्ता विषयको समेत लेखापरीक्षण गर्न सक्ने अधिकार दिइएको देखिन्छ।^{२३} महालेखा परीक्षकलाई नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यका आधारमा कुनै पनि निकायले कारोबारहरू निर्दिष्ट तरिकाबमोजिम

६

^{२१} Aránzazu Guillán Monteroa and David Le Blancb, *The role of external audits in enhancing transparency and accountability for the Sustainable Development Goals* (DESA Working Paper No. 157 ST/ESA/2019/DWP/157 January 2019).

^{२२} लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ दफा २(घ)।

^{२३} ऐ. दफा ५।

४५

राखे, नराखेको, विनियोजन ऐन वा कुनै कानून अन्तर्गत कुनै सेवा वा कार्यमा खर्च गर्न निर्दिष्ट शीर्षक तथा उपशीर्षकमा स्वीकृत भएका रकमहरू सोही शीर्षक वा उपशीर्षकको सीमामा रही निर्दिष्ट प्रयोजनका लागि खर्च भएको, नभएको, सम्बन्धित सरकारी निकायले समयमा बजेट निकासा गरेको, नगरेको, आम्दानी वा खर्चको पुष्ट्याई हुने प्रमाण भनी यथेष्ट भए, नभएको, राजस्व तथा सरकारी कोषमा जम्मा हुनुपर्ने रकम कानूनबमोजिम निर्धारण, असुली, दाखिला र लेखाइकन भए, नभएको र राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न प्रयास गरेको वा नगरेको लगायतका विषयहरूको लेखापरीक्षण गर्ने अधिकार भएको देखिन्छ । २४

२६. अब निरूपण गर्नुपर्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा हुने लेखापरीक्षणका क्रममा कानूनबमोजिम नभएका, आर्थिक अनुशासनका मान्य सिद्धान्त तथा मापदण्ड बर्खिलाफ रहेका सार्वजनिक सेवा प्रवाह र राष्ट्रिय अर्थ व्यवस्थामा नै प्रतिकूल प्रभाव पार्ने आर्थिक कारोबारहरूलाई सामान्यतया बेरुजु भनी बुझ्नु पर्ने देखिन्छ । कानूनमा 'बेरुजु' भन्नाले "प्रचलित कानूनबमोजिम पुऱ्याउनुपर्ने रीत नपुऱ्याई कारोबार गरेको वा राख्नुपर्ने लेखा नराखेको तथा अनियमित वा वेमनासिब तरिकाले आर्थिक कारोबार गरेको भनी लेखापरीक्षण गर्दा औल्याइएको वा ठहऱ्याइएको कारोबार सम्झनु पछ्यै^{२५} भनी परिभाषित गरिएको पाइन्छ । महालेखा परीक्षकले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन तथा कुनै पनि निकाय विशेषको प्रतिवेदनमा बेरुजुको बर्गीकरण गरी पेश गर्ने गरेको पाइन्छ । बेरुजुको बर्गीकरणका सम्बन्धमा एकरूपता कायम गर्नका लागि तथा बेरुजुसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणालाई प्रष्ट पार्नका लागि पछिल्लो समयमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयले बेरुजु बर्गीकरण निर्देशिका, २०७६ जारी गरेको देखिन्छ । सोही निर्देशिकामा आधारित भई सो कार्यालयले विभिन्न निकायहरूमा भएका बेरुजुहरूको विवरण वार्षिक प्रतिवेदनमार्फत प्रकाशन गर्ने गरेको देखिन्छ । बेरुजुको बर्गीकरणतर्फ विचार गर्दा महालेखा परीक्षकले सामान्यतया बेरुजुलाई सैद्धान्तिक बेरुजु र लगती बेरुजु भनी बर्गीकृत गरेको पाइन्छ । यसमा पनि सैद्धान्तिक बेरुजुले नीति, नियम, कार्य प्रणाली, प्रभावकारिता तथा व्यवस्थापनको सक्षमता, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली आदि विषयमा देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई बेरुजुको लगत महलमा अड्क समावेश नगरी औल्याइएको बेहोरालाई जनाउने र लगती बेरुजुले रकमसहित अड्क किटान भएको बेरुजु जसमा आर्थिक

^{२४} ऐ. दफा ८ ।

^{२५} आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तिय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६, दफा २(त), (प्रस्तुत विवादको सिर्जना भएको समयमा कायम रहेको आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ को दफा २(द) ले पनि यसै अनुरूप परिभाषित गरेको पाइन्छ ।) ।

कारोबारमा (आय, व्यय वा धरौटी) त्रुटि र हानिनोकसानी हुन गई कुनै निश्चित पक्षबाट घटी आय वा बढी व्यय हुन गएको कारणबाट निश्चित रकम असुलउपर गरेर वा नियमित गरेर वा प्रमाण कागजात पेश गरेर मात्र फछ्यौट गर्नुपर्ने बेरुजुलाई जनाउने गरेको पाइन्छ। लगती बेरुजुलाई असुल गर्नुपर्ने, नियमित गर्नुपर्ने र पेशकी बाँकी बेरुजुको रूपमा थप वर्गीकृत गरिएको पाइन्छ। यसमा “असुल गर्नुपर्ने बेरुजुले” प्रचलित कानून वा प्रमाणबाट पुष्टि हुनेभन्दा कम असुली गरेको, असुल गरेभन्दा कम आम्दानी बाँधेको वा असुल गरेभन्दा कम रकम दाखिला गरेको वा सम्झौता वा कानूनबमोजिम पाउनेभन्दा बढी भुक्तानी दिएको, जिम्मेवार व्यक्तिको कारण हिनामिना वा हानिनोकसानी पारेको रकम किटान गरिएको बेहोराहरूलाई बुझाउने गरेको पाइन्छ। ‘नियमित गर्नुपर्ने बेरुजु’ अन्तर्गत सम्बन्धित कानूनद्वारा निर्धारित प्रक्रिया, रीत, अङ्ग पूरा नगरी कुनै निकायले गरेको कारोबारका सम्बन्धमा दर्शाइएका बेहोराहरू, कारोबारलाई पुष्टि गर्न प्रचलित कानून वा निर्देशिकाले तोकेबमोजिम प्रमाण कागजातहरू, भरपाई, अभिलेखहरू नराखेको बेहोराहरू, नियमानुसार आगामी वर्षलाई जिम्मेवारी सार्व पर्ने बैडक नगदी, जिन्सी, बक्यौता राजस्व लगत, धरौटी जिम्मेवारी नसारेको वा घटी जिम्मेवारी सारेको बेहोराहरू तथा एक निकायले अर्को निकायलाई सापटी दिएको वा एक बजेट उपशीर्षकबाट अर्को बजेट उपशीर्षकमा सापटी दिएको रकम फिर्ता नभएको, वैदेशिक स्रोतबाट व्यहोरिने गरी भएको खर्च आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्म शोधभर्ना नलिएको बेहोराहरू एकमुष्ट रूपमा रहने गरेको र ‘पेशकी बाँकी बेरुजुले’ कर्मचारी, अन्य पदाधिकारी वा सङ्घ संस्था वा व्यक्ति विशेषलाई दिएको पेशकी आर्थिक वर्षको अन्तसम्म फछ्यौट नभएको बेहोराहरू जनाउने गरेको पाइन्छ।

२७. कुनै पनि निकायको लेखापरीक्षण गर्दा कारोबारमा बेरुजु देखिई प्रतिवेदनमा बेरुजु कायम भएपश्चात सो बेरुजुलाई सम्परीक्षण गर्ने, फछ्यौट गर्ने सम्बन्धित कार्यालयको कानूनी कर्तव्य भएको देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा यस अदालतबाट राजबहादुर शाह वि. मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषणसमेत मुद्दामा नेकाप २०६८, अङ्क १०, नि.नं. द६९४ मा “संविधानले नै महालेखा परीक्षकलाई सरकारी कार्यालयको लेखा परीक्षण गर्ने गरी अधिकार प्रदान गरेको परिप्रेक्ष्यमा लेखा परीक्षण गर्ने अधिकारअन्तर्गत लेखा परीक्षणका क्रममा देखिएका त्रुटि औल्याउने बेरुजु जनाउने, त्यस्तो त्रुटि सच्याउन र बेरुजु असुलउपर गर्नु भनी निर्देशन दिने समेतको अधिकार अन्तर्निहित हुने हुँदा संविधानप्रदत्त त्यस्तो अधिकारमा संक्रन्त ल्याउने गरी यस अदालतबाट व्याख्या हुन नसक्ने” भनी सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ। उल्लिखित सिद्धान्त तथा प्रचलित संविधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरूको परिप्रेक्ष्यमा बेरुजुले अर्थ

अनुशासनको विचलनलाई बुझाउने देखिएकाले महालेखा परीक्षकद्वारा औल्याइएको बेरुजुलाई कानूनी प्रक्रियाअनुसार सम्बन्धित निकायले वा जिम्मेवार व्यक्तिले फछ्यौट वा नियमित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२८. महालेखा परीक्षकले संविधान तथा कानूनबमोजिम लेखापरीक्षण गरेपश्चात मुख्यतः दुई प्रकारका प्रतिवेदनहरू तयार गर्न सक्ने देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा २९४ बमोजिम वर्षभरीका काम कारबाही, लेखापरीक्षणबाट देखिएको प्रमुख बेहोराको सारांश, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको स्थिति र भविष्यमा गर्नुपर्ने सुधार लगायतका अन्य आवश्यक कुरा संलग्न रहने वर्षिक प्रतिवेदन र जुन निकायको लेखापरीक्षण गरिएको हो सोको लागि रायसहितको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन महालेखा परीक्षकबाट तयार हुने गरेको पाइन्छ । यसरी लेखापरीक्षणपश्चात जारी भएको प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा हेर्दा प्रतिवेदन आफैमा स्वतः कार्यान्वित (self-executory) दस्तावेज हुने नभई सो कार्यान्वयनको दायित्व सम्बन्धित निकायका जिम्मेवार पदाधिकारीमा रहने तथा महालेखा परीक्षकको कार्यालयले प्रतिवेदनको कार्यान्वयनका लागि उक्त प्रतिवेदनमा भएको विषयमा सुधार भएको, नभएको, सुझाव कार्यान्वयन भएको, नभएको सुनिश्चित गर्न लेखापरीक्षण भएको निकायबाट भएको कारबाहीको प्रतिवेदन लिने, जवाफ लिने, कार्यान्वयनका लागि समयावधि तोक्ने, पुनः जाँच गर्ने र त्यस सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई पुनः निर्देशन दिने लगायतका काम महालेखा परीक्षक आफैले गर्नसक्ने देखिन्छ ।^{२६} यद्यपि, लेखापरीक्षणबाट देखिएको बेरुजुको सन्दर्भमा सम्बन्धित निकायले नै कानूनबमोजिम कारबाही गर्नुपर्ने देखिन्छ ।^{२७} यसरी आफूले पेश गरेको प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायद्वारा नै कार्यान्वयन गरिने भएकाले महालेखा परीक्षक आफ्नो प्रतिवेदनको कार्यान्वयन गर्ने कार्यकारी निकाय भएको देखिदैन । महालेखा परीक्षकबाट जारी भएको प्रतिवेदनको कानूनी हैसियतको सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रतिवेदन सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीको हकमा आर्थिक कारोबार र वित्तीय प्रणालीलाई थप उत्तरदायी र कानून अनुरूपको बनाउनका लागि वाध्यात्मक प्रकृतिको सिफारिसको रूपमा रहेको देखिन्छ । यस किसिमको सिफारिसजन्य प्रकृतिको प्रतिवेदनमा आधारित भई सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीहरूले कानून बमोजिमको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने संवैधानिक तथा विधायिकी मनसाय देखिन्छ ।

^{२६} लेखापरीक्षण ऐन, २०७५, दफा २१ ।

^{२७} ऐ. दफा २२ ।

६८

२९. संवैधानिक निकायको रूपमा रहेकाले संविधानवादको रक्षार्थ महालेखा परीक्षक संवैधानिक पहरेदारको (Constitutional Watchdog) भूमिकामा रहने संवैधानिक मनसाय देखिन्छ। विशिष्टिकृत संवैधानिक दायित्वअनुरूप प्रचलित नेपालको संविधानको धारा २४१ बमोजिम यस निकायले राज्यको वित्तीय प्रणाली संविधान तथा कानूनबमोजिम सञ्चालन भए, नभएको विषयको परीक्षण गर्ने गरेको स्पष्ट देखिन्छ। महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षणपश्चात जारी गरिएका राय सहितको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन वा वार्षिक प्रतिवेदन नितिगत सिफारिस (Policy Recommendation) वा परामर्श (Consultation) को रूपमा हुने नभई आर्थिक कारोबार, अर्थ अनुशासन वा वित्तीय उत्तरदायित्व कायम गर्नका लागि अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने प्रकृतिको हुने देखिन्छ। महालेखा परीक्षक आर्थिक सुशासन, पारदर्शीता तथा उत्तरदायित्व कायम गराउने निकाय भएकाले यसको रायलाई सम्बन्धित कार्यालयको लागि बाध्यात्मक प्रकृतिको रहेको मान्युपर्ने देखिन्छ। यसै गरी लोकसेवा आयोगको परामर्शीय अधिकार सम्बन्धमा यसै अदालतबाट ओजस्वी गौतमसमेत वि. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत भएको उत्प्रेषणसमेत मुद्रामा नेकाप २०७८, अड्ड १, नि.नं. १०६३८ मा “राय सल्लाहको प्रकृति आफैमा सल्लाहकारीय (Advisory) भए तापनि कतिपय संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थामा बाध्यात्मक (Mandatory) बनाइएको हुन सक्दछ। तर त्यसरी बाध्यात्मक व्यवस्थाअन्तर्गतिका राय सल्लाहहरूको प्रकृति सीमा र कानूनी तथा संवैधानिक परिधि यस अदालतले परीक्षण गर्न नपाउनेहैन” भनी व्याख्या भएको देखिँदा महालेखा परीक्षकबाट जारी भएको प्रतिवेदन सिफारिसजन्य भएतापनि अदालतबाट अन्यथा नभएमा सम्बन्धित निकायको लागि बाध्यात्मक हुने देखिन्छ।

३०. अब निरूपण गर्नुपर्ने तेस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, सालबसाली आर्थिक ऐनद्वारा कुनै पनि वस्तुको निकासी वा पैठारी गर्दा लिनुपर्ने भन्सार महसुल निश्चित गरिएको हुन्छ।^{२५} भन्सार महसुल दर असुल गर्ने प्रयोजनको लागि कुनै पनि वस्तुको बर्गीकरण गर्ने क्रममा एकरूपता कायम गर्नका लागि विश्व भन्सार सङ्घठन (WCO) अन्तर्गतिको International Convention On The Harmonized Commodity Description And Coding System (HS Convention, 1983) जारी भएको र वस्तुहरूको बर्गीकरणको प्रयोजनका लागि हाल HS Nomenclature, 2022 Edition प्रचलनमा रहेको देखिन्छ। आर्थिक ऐन र HS Nomenclature मा आधारित भई

६९

^{२५} उदाहरणार्थ, आर्थिक ऐन, २०८०, अनुसूची १ मा मालवस्तु पैठारी हुँदा लगाउने भन्सारका दरहरू, अनुसूची २ मा निकासी महसुल दर र अनुसूची ३ मा सडक निर्माण दस्तुर सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ।

४८

भन्सार विभागले सालबसाली कार्यालय प्रयोजनका लागि भनी भन्सार महसुल दरबन्दी पुस्तक प्रकाशन गर्ने गरेको पाइन्छ। * यसरी जारी भएको पुस्तकलाई मार्गदर्शक मानेर भन्सार कार्यालयहरूमा कार्यरत राष्ट्रसेवकहरूले भन्सार तथा अन्य राजस्व उठाउनुपर्ने देखिन्छ। कुनै निकासी भएको वा पैठारी भएको वस्तुको सही बर्गीकरण तथा पहिचान हुन नसकेको खण्डमा राजस्व संकलनमा नै नकरात्मक असर पर्न जाने सम्भावना रहन्छ। तसर्थ वस्तुको बर्गीकरण तथा पहिचान, भन्सार असुल गर्ने कार्यमा सर्वाधिक महत्त्व राख्ने कार्यको रूपमा देखिन्छ।

३१. भन्सार शीर्षक, उपशीर्षक तोक्ने कानूनी अधिकार को कसलाई रहेको छ भनी हेर्दा, भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ८९ मा मालवस्तुको शीर्षक वा उपशीर्षक तोक्ने अधिकार सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। ऐ. दफा ८९ को उपदफा १ मा “भन्सार महसुल निर्धारण गर्दा कुनै मालवस्तु हार्मोनाइज्ड पद्धतिको कुन शीर्षक वा उपशीर्षकमा पर्द्ध भन्ने कुरामा द्विविधा उत्पन्न भएमा भन्सार अधिकृतले सो मालवस्तुलाई महानिर्देशकले तोकिदिए बमोजिमको शीर्षक वा उपशीर्षकमा बर्गीकरण गर्नुपर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यसेगरी ऐ. को उपदफा (२) मा “कुनै निकासीकर्ता वा पैठारीकर्ताले मालवस्तु निकासी वा पैठारी हुनुपूर्व नै त्यस्तो मालवस्तुको वस्तु बर्गीकरणको शीर्षक वा उपशीर्षक तोकिदिनको लागि सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञसमेत रहेको तोकिएको समितिसमक्ष निवेदन दिएमा सो समितिले मालवस्तुको नमुनासमेत जाँची त्यस्तो मालवस्तुको शीर्षक वा उपशीर्षक तोकिदिन सक्नेछ” भन्ने र ऐ. को उपदफा (३) मा “उपदफा (१) बमोजिम महानिर्देशकले र उपदफा (२) बमोजिम समितिले शीर्षक वा उपशीर्षक तोकदा विश्व भन्सार संगठनको हार्मोनाइज्ड सिष्टमको आधिकारिक प्रतिलाई आधार लिई तोक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत विवादमा निवेदक फर्मले पैठारी गरेको मालवस्तु हार्मोनाइज्ड पद्धतिको कुन शीर्षक वा उपशीर्षकमा पर्द्ध भन्ने कुरामा तत्काल द्विविधा उत्पन्न भएको देखिदैन। द्विविधा उत्पन्न भएको अवस्थामा भन्सार अधिकृतले सो मालवस्तुलाई महानिर्देशकले तोकिदिए बमोजिमको शीर्षक वा उपशीर्षकमा बर्गीकरण गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन आउँछ। निवेदकले मालवस्तु पैठारी हुनुपूर्व नै त्यस्तो मालवस्तुको बर्गीकरणको लागि समितिसमक्ष निवेदन दिएको अवस्था पनि छैन। साथै निवेदकले पैठारी गरेको मालवस्तुको भन्सार शीर्षक वा उपशीर्षक तोक्ने

४९

अधिकार स्पष्ट रूपमा भन्सार अधिकृतलाई भएको र द्विविधा उत्पन्न भएको अवस्थामा मात्र महानिर्देशकले तोकिदिए बमोजिमको शीर्षक, उपशीर्षकमा बर्गीकरण गर्न सकिने देखिन्छ ।

३२. महालेखा परीक्षकको लेखापरीक्षणसम्बन्धी संवैधानिक अधिकारलाई व्यवस्थापन गर्न बनेको यस विवादको सिर्जना हुँदा कायम रहेको लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ४(ज) मा “राजस्व एवं सरकारी कोषमा जम्मा हुनुपर्ने रकम र धरौटी सम्बन्धी ऐन, नियम, निर्णय, आदेश र तत्सम्बन्धी कार्यविधिको पर्याप्ति, लगत व्यवस्थापन, त्यसको पालना र कारोबारबाट हानि नोक्सानी पुगे नपुगेको” विषय महालेखा परीक्षकले लेखा परीक्षणका क्रममा परीक्षण गर्ने कुरा अन्तर्गत रहेको देखिन्छ । प्रचलित संविधान निर्माणपश्चात जारी भएको लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ को दफा ८(द) मा “राजस्व तथा सरकारी कोषमा जम्मा हुनुपर्ने रकम कानूनबमोजिम निर्धारण, असुली, दाखिला र लेखाङ्कन भए, नभएको र राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न प्रयास गरेको नगरेको” विषय महालेखा परीक्षकले लेखा परीक्षणका क्रममा परीक्षण गर्ने कुरा अन्तर्गत रहेको देखिन्छ । राजस्व असुलीका सम्बन्धमा लेखापरीक्षणको विषयलाई प्रचलित कानूनी प्रावधानले थप प्रस्तुता कायम गर्न खोजेको देखिन्छ । तसर्थ, भन्सार कार्यालयको अन्तिम लेखापरीक्षण गरी कुनै पनि मालवस्तुको निकासी वा पैठारी हुँदा सही बर्गीकरण अनुसार भन्सार शुल्क, महसुल वा कर लिएको वा नलिएको भनी परीक्षण गर्ने, बर्गीकरण फरक पर्न गई कम शुल्क, महसुल वा कर लिएको देखिएमा सो रकम बेरुजु कायम गर्ने विषयलाई महालेखा परीक्षकको आर्थिक कार्यविधि, अर्थ अनुशासन तथा वित्तीय उत्तरदायित्वका सम्बन्धमा रहेको अन्तिमिहित अधिकारको रूपमा मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

३३. यसै सन्दर्भमा सुगम जिपर उद्योग धरानको प्रोप्राइटर जि. सुनसरी धरान न.पा. वडा नं ४ वस्ते धनन्जय प्रसाद आचार्य वि. भन्सार कार्यालय विराटनगर समेत भएको उत्प्रेषण मिश्रित परमादेश मुद्दामा नेकाप २०५४, अङ्क, १, नि.नं. ६३०८ मा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट राजश्व असुलीमा बेरुजु औल्याउने तथा सोअनुसार बेरुजु असुलउपर गर्ने सम्बन्धमा महालेखा परीक्षकलाई हुने अधिकारको सन्दर्भमा “महालेखा परीक्षकको विभागले सरकारी आय व्ययको लेखापरीक्षण गर्ने काम र अधिकार अन्तर्गत भन्सार कार्यालय विराटनगरको आ.व.०४३/०४४ को राजश्व तथा धरौटीको लेखा विवरण पेश गरेको र महालेखा परीक्षकको डोर मुकाम विराटनगरबाट लेखा परीक्षण हुँदा सुगम जिपर उद्योग धरानले तेश्रो मुलुकबाट पैठारी गरेको स्लाइड अल्मोनियम वायर लंडचेन जिपरमा घरेलु तथा ग्रामीण उद्योग विकास शाखा धरानको द.नं. ३३५२ मिति ०४३/१९१९३ को पत्रबाट ओ.व्य.ऐन, ०३८ को दफा १० को (घ)

४ अनुसार विकीकर सुविधा दिने भनि लेखि आए अनुसार सुविधा दिंदा असूल हुने राजब्बमा घाटा परेको हो वा होइन जांच गर्ने र जांचबाट अनियमितता देखिएमा कानून वमोजिम असूल फछ्योट तर्फ कारबाही गरी गराई नियमित गराउने कार्यलाई अनधिकृत भन्न मिल्ने नदेखिने। प्रस्तुत मुद्दामा महालेखा परीक्षकको विभागबाट सरकारी कार्यालय भंसार कार्यालय विराटनगरको लेखाको अन्तिम लेखा परीक्षण कानूनको अछित्यार प्रयोग गरी भएको र देखिएको बेरुजु असूल फछ्योट तर्फको काम कारबाही संविधान तथा प्रचलित कानून अन्तर्गत रही भएको देखिंदा माग वमोजिमको आदेश जारी गर्न नमिल्ने भनी व्याख्यासमेत भएको पाइन्छ। यसैगरी राजबहादुर शाह वि. मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषणसमेत मुद्दामा नेकाप २०६८, अङ्क १०, नि.नं. द६९४ मा “संविधान र सो अन्तर्गत बनेको विषयगत कानून समेतले प्रदान गरेको अधिकार अन्तर्गत रही महालेखा परीक्षकको विभागबाट निवेदक कम्पनीले बुझाउनु पर्ने अन्तःशुल्कको विषयमा समेत लेखा परीक्षण गरी बेरुजु औल्याई घटी अन्तःशुल्क असूलउपर भएको देखिएमा बाँकी अन्तःशुल्क समेत असूलउपर गर्न सम्बन्धित निकायलाई लेखी पठाउन सक्ने कुरालाई यस अदालतबाट अन्यथा भन्न मिल्ने नदेखिने” भनी कानूनवमोजिम भन्दा घटी कर असुल भएकोमा सो असुलउपर गर्नका लागि थप महसुल लगाउन पाउने व्याख्या भएको देखिन्छ। यसरी महालेखा परीक्षकको लेखापरीक्षण सम्बन्धी तत्कालीन कानूनी व्यवस्था प्रचलित संवैधानिक तथा कानूनी अधिकार, लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ बाट भएको लेखापरीक्षण अन्तर्गतका विषयको विस्तार तथा यस अदालतबाट भएका उल्लिखित कानूनी व्याख्याका आधारमा यदि कुनै पनि राष्ट्रसेवकले एक बर्गीकरणमा पर्ने वस्तुलाई अकै बर्गीकरणमा पर्ने भनी फरक दरबन्दी अन्तर्गत पहिचान गरी भन्सार महसुल लिएकोमा आन्तरिक लेखापरीक्षण वा महालेखा परीक्षकद्वारा हुने लेखापरीक्षणमा वास्तविक रूपमा लिनुपर्ने भन्दा कम भन्सार महसुल लिएको देखिएमा त्यस्तो कार्य वेमनासिब आर्थिक कारोबार हुने देखिन्छ र त्यस्तो कार्यलाई बेरुजु कायम गरी वास्तविक रूपमा असुल हुनुपर्ने भन्सार, महसुल, शुल्क वा करबापत कम हुन आएको भनी महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनबाट कायम भएको रकम सम्बन्धित भन्सार कार्यालयले निकासीकर्ता वा पैठारीकर्ताबाट असुलउपर गर्न सक्ने नै देखिन्छ।

३४. अब निरूपण गर्नुपर्ने चौथो प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा लेखापरीक्षणको क्रममा असुल उपर गर्नुपर्ने बेरुजु जनिई महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनमा उल्लिखित रकमको असुल उपरका सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी प्रावधानका सन्दर्भमा हेर्दा, सामान्यतया नेपाल सरकारको राजस्व खातामा वा बेरुजु खातामा रकम दाखिला गरी जिम्मेवार व्यक्तिले बेरुजु फछ्योट गरेको

प्रमाण पेश गरेपछि मात्र असुल गर्नुपर्ने बेरुजुको लगत कट्टा हुने देखिन्छ। आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ को दफा २(न) मा “संपरीक्षण” भन्नाले “आन्तरिक वा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औल्याइएको बेरुजूको सम्बन्धमा पेश हुन आएका स्पष्टीकरण वा प्रतिक्रिया साथ संलग्न प्रमाण तथा कागजातको परीक्षण वा अनुगमनको कार्य समझनु पर्छ र सो शब्दले व्यवस्थापिका-संसदको सार्वजनिक लेखा समितिबाट प्राप्त सुझाव वा निर्देशनका आधारमा गरिने परीक्षण वा अनुगमन कार्य समेतलाई जनाउँद्छ” भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ। पछिल्लो समयमा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा २(व) ले “संपरीक्षण” भन्नाले “आन्तरिक वा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औल्याइएको बेरुजूको सम्बन्धमा पेश हुन आएका स्पष्टीकरण वा प्रतिक्रिया साथ संलग्न प्रमाण तथा कागजातको आधारमा गरिने फस्यौंट सम्बन्धी कार्यलाई समझनु पर्छ र सो शब्दले प्रतिनिधि सभाको सार्वजनिक लेखा समितिबाट प्राप्त सुझाव वा निर्देशनका आधारमा गरिने फस्यौंटलाई समेत जनाउँद्छ।” भनी परिभाषित गरेको देखिन्छ। यसर्थ बेरुजुको सम्परीक्षणले बेरुजुलाई नियमित गर्ने वा सम्बन्धित व्यक्तिबाट असुलउपर गर्ने वा बेरुजु सम्बन्धमा बेरुजु नभएको भनि कुनै प्रमाण वा स्पष्टिकरण पेश भएमा सोको आधारमा बेरुजुको लगत कट्टा गर्ने कार्यसमेतलाई बुझाउने देखिन्छ। महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनमा बेरुजु कायम भएपश्चात सो प्रतिवेदनमा सिफारिस भएबमोजिम बेरुजुसम्बन्धि काम कारबाही अगाडि बढाउनु सम्बन्धित निकायको कर्तव्य हुने देखिन्छ, लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा १२ मा “नेपाल सरकारको आयव्यय तथा अन्य रकम कलमको लेखापरीक्षण गर्दा देखिएका त्रुटी तथा बेरुजुहरूमा प्रचलित कानुनबमोजिम कारबाही गर्नु पर्नेछ” भनी व्यवस्था रहेको र लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ को दफा २२ मा सोही प्रावधानले निरन्तरता पाएको देखिँदा उल्लिखित कुराको थप पुष्ट्याई भएको देखिन्छ।

३५. असुल गर्नुपर्ने बेरुजु भनी लेखापरीक्षणमा देखिएमा सोको फछ्यौंट गर्ने जिम्मेवारी प्रथमतः सम्बन्धित निकायको जिम्मेवार व्यक्ति र सम्बन्धित कारोबारमा संलग्न व्यक्तिको नै हुने व्यवस्था आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ३९(१) मा रहेको छ। यस प्रक्रियाबाट फछ्यौंट हुन नसकेको खण्डमा सो बेरुजुको फछ्यौंट गर्ने गराउने कानूनी कर्तव्य आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ३९(२) र दफा ४० ले सम्बन्धित निकायको लेखा उत्तरदायी अधिकृतलाई दिएको देखिन्छ। यसप्रकारको नियमित प्रक्रियाबाट तीन वर्षसम्म असुल हुन नसकेमा सो रकमलाई

४८

सरकारी बाँकी मानी कुमारीचोक तथा केन्द्रीय तहसिल कार्यालयले सोको असुल उपर गर्नुपर्ने आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ४७ को प्रावधानबाट देखिन्छ। आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ लागु हुनुपुर्व कायम रहेको आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ को दफा १८ मा “लेखापरीक्षणबाट औल्याइएको बेरुजू सम्बन्धमा प्रमाण पेश गरी वा नियमित गरी गराई वा असुल उपर गरी फछ्यौट गर्ने दायित्व जिम्मेवार व्यक्तिको हुनेछ” भनी र ऐ. को दफा १९ मा “महालेखा परीक्षकको विभागबाट लेखापरीक्षण हुँदा औल्याइएका बेरुजूका सम्बन्धमा सो बेरुजूको सूचना प्राप्त भएको पैतीस दिनभित्र सम्बन्धित कार्यालयले तोकिए बमोजिम फछ्यौट गरी सम्परीक्षण गराउनु पर्नेछ” भनी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। साथै, बेरुजु फछ्यौट सम्बन्धी थप कार्यविधि हेर्दा तत्काल रहेको आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ९८(२) मा “लेखापरीक्षणबाट कायम भएका बेरुजु प्रमाण पेश गरी वा नियमित गरी गराई वा असुल उपर गरी फछ्यौट गर्ने दायित्व जिम्मेवार व्यक्ति वा कार्यालय प्रमुखको हुने” भनी व्यवस्था भएको देखिन्छ। उल्लिखित कानूनी प्रावधानहरूको आधारमा सम्बन्धित कार्यालयको जिम्मेवार व्यक्तिलाई बेरुजु फछ्यौटको दायित्व रहेको र असुलउपर हुनु पर्ने बेरुजु असुलउपर भई फछ्यौट हुन सक्ने देखिन्छ।

३६. निवेदकले पैठारी गरी ल्याएको निवेदन दाबीको क्यालिसयम कार्बोनेट भन्सार दरबन्दीको कुन संकेत नं. मा पर्दो रहेछ भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा, भन्सार कार्यालयबाट प्रकाशित एकिकृत दरबन्दीमा क्यालिसयम कार्बोनेट (Calcium Carbonate) को H.S. Code ३९२०९९ मा पर्ने नभई २८३६.५० मा पर्ने तथा उक्त दरबन्दीमा आयातित कच्चा पदार्थमा प्रयोग हुने Calcium Carbonate मा अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा ३ अनुसारको अनुसूचीमा अन्तःशुल्क लाग्ने व्यवस्था नभएको भन्ने निवेदक फर्मको दाबी देखिन्छ। प्रा.लि. ले पैठारी गरेको वस्तुको Ex-Works Kolkata, India को Invoice No. OPT-40/14-15 Dated:- 17-07-2014 को Commercial Invoice मा H.S. Code No. 2836.50.00, Description of Goods Calcium Carbonate FMB AF101(P) उल्लेख गरिएको पाइन्छ र उक्त Commercial Invoice मिसिल संलग्न रहेको समेत देखिन्छ। वीरगंज भन्सार कार्यालयको प.सं. २०७३।०७४, च.नं. ३, मिति २०७३।०४।३१ को पत्र हेर्दा निवेदक फर्मले पैठारी गरेको सामान Calcium Carbonate F.M.B.I.R.M. को H.S. Code ३९२०.९९.००, प्र.द.नं. ९३५६४ मिति सन् २०१४।०७।२१ देखि प्र.द.नं. ७७१४० मिति सन् २०१५।०६।१९ सम्म जम्मा कारोबार मूल्य रु.३,२७,९२,०६८।-, जम्मा छुट अन्तःशुल्क रु.१८,०३,५६४।- र जम्मा

छुट मूल्य अभिवृद्धि रु. २, ३४, ४६०। - गरी जम्मा छुट अन्तःशुल्क, कर रु. २०, ३८, ०२८। -
उल्लेख भएको देखिन्छ।

३७. यसरी निवेदक फर्मले सन् २०१४।०७।२१ तदनुसार मिति २०७१।०४।०५ देखि सन् २०१५।०६।१९ तदनुसार मिति २०७२।०३।०४ सम्म पटकपटक Calcium Carbonate F.M.B.I.R.M. भन्सार उपशीर्षक नं. २८३६.५०.०० अन्तर्गत गरिएको बर्गीकरण अनुसार भन्सार महसुल तिरी अन्तःशुल्क छुट लिई सामान छुटाई लगेको भन्ने देखिन्छ। नेपाल सरकार भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर काठमाडौंले प्रकाशन गरेको भन्सार महसुल दरबन्दी आ.व. २०७१/०७२ (हार्मोनाइज्ड सिष्टम २०१२ संस्करणमा आधारित) को भन्सार दरबन्दी हेर्दा २८३६.५०.०० मा क्यालिसयम कार्बोनेट उल्लेख भएको देखिएको र सो मालवस्तुको पैठारी महसुल दर (अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक मोल प्रतिशतमा) सार्क मुलुकबाट पैठारी हुँदा ७.२५ प्रतिशत र अन्य मुलुकबाट पैठारी हुँदा १० प्रतिशत लाग्ने भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। साथै ३९२०.९९.०० मा अन्य प्लाष्टिकको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। सो मालवस्तुको पैठारी महसुल दर (अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक मोल प्रतिशतमा) सार्क मुलुक र अन्य मुलुकबाट पैठारी हुँदा १५/१५ प्रतिशत लाग्ने भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।
३८. यसरी सम्बन्धित भन्सार कार्यालयमा पैठारीकर्ताले लाग्ने महसुल तिरी मालवस्तु छुटाई लगिसकेपछि महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट उक्त भन्सार कार्यालयमा लेखापरीक्षण भएको देखिन्छ। लेखापरीक्षण गर्दा पैठारी भएको मालवस्तु एउटा शीर्षक/उपशीर्षक अन्तर्गत रहेकोमा अकै उपशीर्षकमा रहेको भनी कम महसुल लिई मालवस्तु छुटाई लगेकोले बेरुजु देखियो भन्ने महालेखा परीक्षकको आ.व. २०७१/०७२ को वार्षिक प्रतिवेदनबाट देखिन्छ। सो प्रतिवेदनले बेरुजु औल्याएको मालवस्तुको सोही प्रतिवेदनअनुसार निवेदकबाट थप महसुल असुल उपर गर्नुपर्ने दायित्व सम्बन्धित भन्सार अधिकृतमा रहने नै हुन्छ। सोहीअनुसार प्रत्यर्थी वीरगंज भन्सार कार्यालयबाट निवेदकलाई बेरुजु रकम दाखिला गर्न पत्राचार गरिएको देखिन्छ। तसर्थ, कुनै पनि मालवस्तुको निकासी वा पैठारी गर्दा भन्सार ऐन तथा अन्य कर सम्बन्धी कानूनबमोजिम जुनसुकै प्रकारको महसुल, शुल्क वा कर तिर्ने प्राथमिक दायित्व निकासीकर्ता वा पैठारीकर्तामा नै रहने भएकाले कुनै मालवस्तुको भन्सारमा फरक बर्गीकरण भई भन्सार दरबन्दी फरक पार्ने गरी स्वघोषणा गरी पैठारी गरिएकोमा लेखापरीक्षणमा बेरुजु जनिएपश्चात उक्त बेरुजु तिर्ने बुझाउने दायित्व पैठारीकर्तामा नै रहने देखिन्छ।

३९. अब, बेरुजु उठाइएका महसुल, शुल्क र कर तिर्ने दायित्व पैठारीकर्तामा रहने हो भने सो सम्बन्धमा निजले सुनुवाइको मौका पाउनु पर्ने हो वा होइन? र सुनुवाइको मौका पाउनु पर्ने हो भने बेरुजु उठाउँदाकै क्रममा पाउनु पर्ने हो वा असुलीको प्रक्रियामा पाउनुपर्ने हो? भन्ने अन्तिम प्रश्नतर्फ हेर्दा यसमा महालेखा परीक्षकको आ.व. २०७१/०७२ को वार्षिक प्रतिवेदनमा बेरुजु देखाइएको महसुल, शुल्क र कर तिर्ने दायित्व पैठारीकर्तामा हुने भएपछि बेरुजु जनिएको रकम तिर्ने प्राथमिक आर्थिक दायित्व धारकलाई प्राकृतिक न्यायको मान्य सिद्धान्तबमोजिम सुनुवाइको उचित मौका दिनुपर्ने हुन्छ। यस सम्बन्धमा सुनुवाइको मौका दिएको भन्ने देखिन्दैन। बेरुजु औल्याइएको आधारमा उक्त बेरुजु रकम ७ (सात) दिनभित्र तिर्नु बुझाउनु अन्यथा निवेदक कम्पनीको कारोबार रोकका राखिनेछ भन्ने बेहोराको पत्राचार भएको देखिँदा उक्त पत्राचार प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त अनुकूल रहेको मान्य मिल्ने देखिन्दैन।

४०. महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनबाट औल्याइएको बेरुजु असुल उपर गर्नु भनी लेखी आएको अवस्थामा वीरगंज भन्सार कार्यालय, पर्साको लागि उक्त निर्देशन बाध्यात्मक प्रकृतिको हुने देखिन्छ। सोही आधारमा थप महसुल असुल उपरको लागि पत्राचार भएको पनि देखिन्छ। तर भन्सार कार्यालय आफैले एकपटक निवेदक प्रा.लि. ले पैठारी गरेको मालवस्तु यो भन्सार दरबन्दी अन्तर्गत पर्ने भनी सोबमोजिम लाग्ने महसुल लिई मालवस्तु छाडिसकेको अवस्थामा फरक परेको पाइए प्रचलित कानूनबमोजिम सम्बन्धित पैठारीकर्ताले स्व घोषणा गर्दा फरक परेछ, यसमा निवेदक प्रा.लि. को भनाई के रहेको छ? फरक नपरेको कुरा प्रमाणित हुने प्रमाण भए लिई आउनु भनी निवेदकलाई सुनुवाइको मौका दिनुपर्नेमा दिएको देखिन्दैन। पैठारीकर्ताले स्वघोषणापश्चात एकपटक भन्सार कार्यालय आफैले निर्धारण गरेको महसुल तिरी निवेदकले पैठारी गरेको सामान लगिसकेपछि भन्सार कार्यालयले कम महसुल लिई मालवस्तु छाडेकोले निवेदकसँग थप महसुल असुलउपर गर्नुपर्ने भनी महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनबाट उक्त रकम बेरुजु देखिन आए सो प्रतिवेदनअनुसार बेरुजु देखिएको रकम निवेदकबाट असुल हुनुपर्ने हो वा होइन? भन्ने सम्बन्धमा भन्सार कार्यालय आफैले प्रचलित कानूनबमोजिम निर्णय गरेको भन्ने मिसिलबाट खुल्दैन। केवल उक्त प्रतिवेदनका आधारमा बेरुजु रकम ७ दिनभित्र तिर्नु, नतिरे प्रचलित कानूनबमोजिम कारोबार रोकका गर्नेसम्मको कारबाही हुनेछ भनी पत्राचार गरेको देखिन आयो। सो सम्बन्धमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम सुनुवाइको मौका प्रदान गरेको भन्ने पुष्टि हुन आएन। महालेखा परीक्षकले अन्तिम लेखापरीक्षणपश्चात प्रकाशन गर्ने वार्षिक प्रतिवेदनमा औल्याइने बेरुजु रकम सम्बन्धित

५६.

निकायले कानूनबमोजिम राखेको कारोबारको लेखाको आधारमा हुने देखिन्छ। महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन स्वतः कार्यान्वित हुने प्रकृतिको दस्तावेज नभई सम्बन्धित कार्यालयका लेखा उत्तरदायी अधिकृत, जिम्मेवार व्यक्तिहरूमार्फत मात्र कार्यान्वयन हुने प्रकृतिको देखिएकाले महालेखा परीक्षकले लेखापरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार गर्दाका बखतमा नभई असूलउपर गरिनुपर्ने बेरुजु औल्याइएपश्चात कानूनबमोजिम असूलउपर गर्ने जिम्मेवारी भएको कार्यालयबाट असूलउपरको काम कारबाही गर्दाका बखत सो बेरुजुको रकम दाखिला गर्नुपर्ने दायित्व रहेको व्यक्ति, संस्था वा कम्पनीलाई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम सुनुवाईको मौका दिनुपर्ने देखिन्छ।

४१. यस सम्बन्धमा यस अदालतबाट दोलखा निर्माण कम्पनी प्रा.लि. का तर्फबाट रञ्जना दाहाल वि. कृषि विकास योजना कार्यालय, नकटाङ्गिज धनुषा, जनकपुर समेत भएको उत्प्रेषण परमादेशसमेत मुद्दा (नेकाप २०६६, अङ्क द, नि.नं. द२१३) मा, “असूलउपर गर्ने भनी भएको निर्णयको आधार र कारण स्पष्ट उल्लेख गरी त्यस सम्बन्धमा भएका सम्पूर्ण विवरणसमेतका कागजात उपलब्ध गराई त्यस सम्बन्धमा आरोप लगाइएको व्यक्तिको भनाई र त्यस्तो भनाईलाई पुष्टचाई गर्ने आवश्यक कागज प्रमाण पेश गर्ने समेतको मनासिव समय दिनु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तअनुसार अपरिहार्य हुने।” भनी सिद्धान्त कायम हुनुका साथै यसैमा आर्थिक दायित्व व्यहोरु पर्ने सम्बन्धित पक्षलाई प्राकृतिक न्याय सिद्धान्तअनुरूप आफ्नो सबुद प्रमाण पेश गरी प्रतिवाद गर्ने मौकासमेत प्रदान नगरी भएको निर्णयको आधारमा महालेखा परीक्षकले उक्त रकम असूलउपर नगरेको भनी बेरुजु औल्याई असूली प्रक्रिया अगाडि बढाइ गरेको कारबाही प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसमेतको विपरीत देखिँदा बदर भएको र निवेदक कम्पनीलाई आफ्नो प्रमाण पेश गर्ने अवसर प्रदान गरी पुनः निर्णय गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी भएको दृष्टान्त रहेको देखिन्छ। साथै, ने.का.प. २०७४, अङ्क ५, नि.नं. ९८०६ मा “प्राकृतिक न्यायको आत्मा भनेको अधिकारप्राप्त अधिकारीको काम कारबाहीमा स्वच्छता कायम गर्नु, न्यायका निमित अन्याय हुनुबाट रोक्नु हो। कानूनको उचित प्रक्रिया (due process of law) र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको परिपालना नगरी गरिएका निर्णय उचित नभई मनोगत रूपमा भएको मानिने भन्ने तथा “कुनै व्यक्तिको हकाधिकारमा असर र प्रभाव पर्ने गरी निर्णय गरिन्छ भने त्यस्तो अधिकारीले स्वच्छ किसिमले कारबाही गरी निर्णयमा पुगेको देखिनु पर्दछ भन्ने मान्यता प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त हो। प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त निष्पक्षता र स्वच्छता कायम गर्ने प्रयोजनका लागि जसका

विरुद्ध अभियोग वा दाबी पेस गरी निर्णय गरिन्छ उसलाई आफ्नो दाबी र भनाई राख्ने र प्रमाण पेस गर्ने मौका प्रदान गरिनु पर्दछ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित छ। यसले निर्णय प्रक्रियालाई स्वच्छ (Fair) न्यायिक (Just) र निष्पक्ष (Impartial) बनाउन मद्दत गर्ने भन्ने र “प्रशासकीय र न्यायिक निकायबाट गरिने निर्णयबाट कसैको हकाधिकारमा असर वा प्रभाव पर्दछ भने त्यस्तो अवस्थामा न्यायको अनुभूति दिनका लागि निर्णयकर्ताले दुराशायरहित, विना पूर्वाग्रह, स्वच्छ र निष्पक्षरूपले निष्कर्षमा पुगेको हो भनी देखिनका लागि प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई अनिवार्य रूपमा पालना गरिएको हुनुपर्ने” भन्नेसमेत सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ। तसर्थ, प्रस्तुत विवादमा निवेदकको हकमा एकपटक पैठारी भएको मालवस्तुको लाग्ने महसुल तिरी सामान छुटाई लगिसकेको अवस्थामा महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनका आधारमा सोही सामानको थप महसुल बुझाउनु पर्नेगरी निर्णय तथा पत्राचार गर्दा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम अनिवार्य रूपमा सुनुवाईको मौका दिनु पर्ने देखिन्छ।

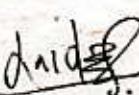
४२. अतः, माथि विवेचना गरिएबमोजिमको तथ्य, लिखित जवाफको बेहोरा, संवैधानिक तथा प्रचलित कानूनी व्यवस्था एवम् यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त समेतका आधार कारणबाट रिट निवेदक आदर्श पोलि प्लाष्टिक प्रा.लि. ले पैठारी गरेको क्यालिसियम कार्बोनेट एफएमबि एकपटक एउटा दरबन्दीमा पर्ने भनी प्रत्यर्थी वीरगंज भन्सार कार्यालयबाट सोबमोजिमको महसुल लिई सामान छाडिसकेको देखियो। तत्पश्चात प्रत्यर्थी महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट भएको लेखापरीक्षणबाट फरक भन्सार दरबन्दीबाट महसुल लिई निवेदकको मालवस्तु छाडेको देखिएको भनी सो मालवस्तुको लाग्ने अन्तःशुल्क रकमसमेत महालेखा परीक्षकको आ.व. २०७१/०७२ को वार्षिक प्रतिवेदनमा बेरुजु देखाइएकोले उक्त बेरुजु रकम असुल उपर गर्नुपर्ने भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको आधारमा बेरुजु रकम दाखिला गर्नु, नगरे निवेदकको सम्पूर्ण कारोबार रोकका राखिनेछ भनी प्रत्यर्थी वीरगंज भन्सार कार्यालय पर्सबाट पत्राचार गरी, निवेदक कम्पनीको कारोबार रोकका राख्ने समेतका प्रत्यर्थीहरूका निर्णय एवम् काम कारबाहीहरू कानून विपरित एवम् प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त प्रतिकूल रहेको देखिदा उक्त २०७३।०४।३१ को निर्णय तथा २०७४।०१।२२ को पत्राचारसमेत उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिदिएको छ। अब निवेदकलाई सुनुवाईको उचित समय दिई आफ्नो सफाई पेस गर्ने मौका प्रदान गर्नु सो सम्बन्धमा निवेदकले आफ्नो सफाई पेस गरी पैठारी गरेको सामानको थप महसुल तिर्नुपर्ने वा नपर्ने सम्बन्धमा प्रत्यर्थी भन्सार कार्यालय तथा भन्सार विभागबाट उपयुक्त निर्णय गर्नु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेशसमेत

जारी हुने ठहर्छ। प्रस्तुत निवेदन दायरीको लगत कट्टा गरी आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत प्रत्यर्थीहरूलाई दिनू र आदेशको विद्युतीय प्रति विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनू।

१७४४ प्रियानं
(हरिप्रसाद फुयाल)

न्यायाधीश

उक्त आदेशमा हामी सहमत छौं।

(मनोजकुमार शर्मा)

न्यायाधीश

(सुष्मालता माथेमा)

न्यायाधीश

इजलास अधिकृतः- कृतिवहादुर बस्नेत

अनुसन्धान सहयोगीः- निशान्त बाबु खड्का

कम्प्यूटर टाईपः- विकेश गुरागाई

इति संवत् २०८० साल पौष १९ गते रोज ५ शुभम् ।